

T.B.Salixov, B.G.Komilov, Z.Saidov

BALIQ CHAVAQLARINI YETISHTIRISH

T.B.Salixov, B.G.Komilov, Z.Saidov

Baliq chavaqlarini yetishtirish

Toshkent-2013

□ I.B.Salxov, B.G.Komilov, Z.Saidov "Baliq chavaqlarini yetishtirish" o'quv
qo'llanma. Toshkent- 2013, 291 - bet

639,3

S26

Taqrizchilar:

- T.Dadaboyev = NamMQI «Menejment» kafedrası mudiri
- Q.Umarqulov = NamDU «Menejment» kafedrası mudiri
- N.Sotvoldiyev = NamDU «Menejment» kafedrası dotsenti

SDVU Axborot
resurs markazi
Inv No 371185

MUNDARIJA

I NAZARIY MATERIALLARI

Kirish

- 1-mavzu** Baliqchilik iqtisodiyotil fannnnng predmeti, maqsadi, vazifasi va tadqiqot usullari
- 2-mavzu** Baliqchilikni ishlab chiqarishini joylashishi, ixtisoslashuvi
- 3-mavzu** Respublika agrosanoat majmuasining mohiyati, tarkibi va vazifalari
- 4-mavzu** Baliqchilikni rivojlantirishda davlat rahbarligi va amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlar
- 5-mavzu** Baliqchilikda yer fondidan va suv resurslaridan samaralifoydalanish. yer kadastri
- 6-mavzu** Baliqchilikda moddiy -texnika resurslari, fan –texnika taraqqiyoti, innovatsion texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish
- 7-mavzu** Baliqchilikda asosiy fondlari va asosiy vositalar ulardan samarali foydalanish
- 8-mavzu** Baliqchilikda mehnat resurslari, ularning bozori, ulardan foydalanish va mehnat unumdorligi.
- 9-mavzu** Baliqchilikda investitsiyalar (kapital quyilmalar), manbalari, ularning iqtisodiy samaradorligi
- 10-mavzu** Baliqchilikda servis, uni rivojlantirish yo'llari
- 11-mavzu** Baliqchilikda ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi
- 12-mavzu** Baliqchilikda yalpi va tovar mahsuloti, ularning taqsimlanishi va ko'paytirish yo'llari
- 13-mavzu** Baliqchilikda iqtisodiy samaradorlik va uni oshirish yo'llari
- 14-mavzu** Baliqchilikda shartnomaviy munosabatlar va uni takomillashtirish yo'llari
- 15-mavzu** Baliqchilik mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash va sotish tizimi iqtisodiyoti

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....

Kirish

Baliqchilik mamlakat aholisini parhez go'sht mahsuloti bilan ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Chunki baliq go'shti tarkibi inson organizmi uchun zarur bo'lgan biologik faol moddalar, mineral moddalar va boshqa turdagi yengil hazm bo'luvchi to'yimli moddalarga boy.

Ushbu fan baliqchilikda ishlab chiqarishning barqarorligini ta'minlashda sohaga ilg'or texnologiyalardan foydalangan holda, baliqchilikning iqtisodiy samaradorligini oshirib borish va mamlakat aholisining oziq-ovqatga, sanoatning esa xom-ashyoga bo'lgan ehtiyojini qondirishdir.

Mazkur vazifani tarmoqlar va xo'jalik yurituvchi subyektlar darajasida amalga oshirish uchun iqtisodiy rivojlanishning hozirgi talablaridan kelib chiqqan holda agrar siyosat yo'nalishlarini belgilab olish, bozor iqtisodiyotining tarkib topish xususiyatlari, o'tish davridagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va ularning natijalari, resurslar poyentsialidan unumli foydalanish, harajatlarni pasaytirish va daromadni oshirish, innovatsion loyihalarni amalga oshirishda investitsiyalardan unumli foydalangan holda, hamda baliqchilik xo'jaliklarini ichki imkoniyatlaridan ilmiy izlanishlar asosida baliq mahsulotlari bozorini shakllantirish talab qilinadi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun ishlab chiqarish faoliyatning ilmiy asoslari va tashkiliy shakllarining xususiyatlarini chuqur biladigan kadrlarni tayyorlash lozim. «Baliqchilik iqtisodiyoti» fani umumkasbiy fanlar blokiga kiritilgan kurs hisoblanadi.

1-mavzu. «BALIQCHILIK IQTISODIYOTI» FANIGA KIRISH

1.1. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining bugungi kundagi zarurligi va ahamiyati.

1.2. Baliqchilik sohasining respublika iqtisodiyotida tutgan o'rni

1.3. Baliqchilik sohasini horijiy tajribalari va istiqbollari

1.1. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining bugungi kundagi zarurligi va ahamiyati.

Baliq va baliq mahsulotlari inson organizmi uchun juda kerakli va uning taomnomasida muhim o'rinni egallaydigan parhyez ovqat turlaridan biridir. Ma'lumki, baliq go'shti inson organizmida tez hazm bo'lishi bilan boshqa hayvonlar go'shtlaridan farq qiladi. Holbuki, uning tarkibidagi barcha to'yimli moddalar boshqa go'shtlardagidan kam emas.

Baliq go'shti D vitaminiga boy va u inson organizmida kaltsiy va fosfor almashinuvini me'yorda saqlab turishga yordam qiladi. Shuningdek, yosh bolalarga va hatto kech kuz hamda qish oylarida bir joyda turib boqiladigan hayvonlarning raxit kasalga chalinishining oldini oladi va shu kasalga chalinganlarini davolashda katta ahamiyatga ega. Bundan inson ovqatlanishi uchun yaroqsiz bo'lgan baliqlar va baliqlarni qayta ishlash korxonalari chiqitlaridan tayyorlangan baliq uni qishloq xo'jaligi hayvonlari va parrandalarining ozuqa rasionini turli oqsil va vitaminlarga boyituvchi qimmatli qo'shimcha hisoblanadi.

Respublikamiz hududida karp, oq amur, do'ng peshona, karas va ilonbosh kabi iliq haroratga moyil baliq zotlari urchitiladi. Ularning asosiy qismini karp zotli baliqlar tashkil qiladi. Bu zotli baliq juda ham serurug' bo'lib, 4-5 yoshli tirik vazni 5-8 kg keladigan urg'ochilari suvning harorati 17-18°C ga yetganda birdaniga o'rtacha 700-800 ming, cng sifatli lari esa 1,5 mln.gacha ikra qo'ya oladi. Bu zotli baliqlarning o'sish imkoniyatlari juda yuqori bo'lib, 18-20 oyligida tirik vazni 1-1,5 kg, 28-32 oyligida esa 2,5-4 kg gacha yetishi mumkin. Shu zotga mansub baliqlar urchiydigan hovuzlarning tabiiy baliq mahsuldorligi 1,2-2

sentnerga teng bo'lib, baliq mahsulotlari yetishtirishni jadal usulda amalga oshirilganda har gektar suv havzasidan 25-30 sentnergacha baliq yetishtirish mumkin.

Har qanday mamlakatning iqtisodiy salohiyatini belgilaydigan sohalarda qo'shilgan qiymat zanjirini (QQZ) nazorat qilish va baholab berish yuksak natijalarga zamin hozirlaydi. Jumladan, O'zbekistonda, xususan, uning mintaqalarida baliqchilik tarmog'ining imkoniyatlari va rivojlanishini chegaralayotgan muammolarni aniqlashda yordam beradi. Bunday baholash bozor talablariga javob beradigan, salohiyat va ehtiyojlarning ta'minlanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Xo'sh, bu ish qay yo'sinda amalga oshiriladi?

Avvalo, muayyan mintaqada yuksak natijalarga erishgan tashkilotlar aniqlab olinadi va ularning faoliyati boshqa turdosh korxonalarining faoliyatini takomillashtirish uchun namuna sifatida foydalaniladi.

Baholashning asosiy yo'nalishi baliqchilik tarmog'ida qo'shimcha qiymat yaratilish zanjiri doirasida barcha ishtirokchi korxonalar o'rtasidagi mavjud imkoniyatlarni aniqlash va ularni taqqoslash hisobiga ishtirokchilar faoliyatini osonlashtirishga qaratilgan. Baholashning asosiy samarali tomoni shundaki, QQZ ishtirokchilari: fermerlar, ta'minlovchilar, iste'molchilar, hukumat va boshqa ishtirokchilarning gorizontaal va vertikal aloqalarini takomillashtirishdir.

Ma'lumki, O'zbekiston qishloq xo'jaligi iqtisodiyotida baliqchilik muhim o'rin egallaydi. Ammo, shunga qaramasdan, so'nggi yillarda bu tarmoqning rivojlanish jarayoni biroz susayib qoldi. Raqamlarga murojaat qiladigan bo'lsak, tarmoqning oxirgi yillardagi YMMdagi ulushi 0,1% dan pasayib ketgan. Yetarli miqdordagi suv zaxiralari (hovuzlar, suv omborlari, ko'llar, kanallar va boshqalar) bo'lishiga qaramasdan, yurtimizda baliq ishlab chiqarish ko'rsatkichi 1991-yilda 27000 tonnani tashkil etgan bo'lsa, 2008-yilga kelib, bu ko'rsatkich 7100 tonnaga tushib qolgan. Natijada aholi jon boshiga baliq mahsulotlari iste'mol qilish miqdori yarim kilogrammdan ham pasayib ketdi.

Vaholanki, o'tgan asrning 80-yillari so'ngida bu ko'rsatkich 5-6 kg ni tashkil etar edi. Bugungi kunda dunyo bo'yicha o'rtacha aholi jon boshiga 16,6 kg baliq

mahsulotlari iste'mol qilinadi. Inson sog'lom rivojlanishi uchun O'zbekiston sharoitida aholi jon boshiga baliq mahsulotlari iste'mol qilishning eng kam miqdori 10-12 kg qilib belgilangan.

O'zbekistonda 1961-yilgacha baliq ovlash ishlari, asosan, Orol dengizida olib borilgan. Ushbu yopiq ko'lda baliq ko'p bo'lib, yiliga o'rtacha 25000 tonna baliq ovlangan. Biroq keyinchalik dengiz ekotizimidagi muvozanatning buzilishi natijasida 1980-yilga kelib dengiz o'zining baliqchilik tarmog'idagi o'rmini butunlay yo'qotdi. Natijada mamlakatda baliq yetkazib beradigan yangi manbalarni topish va takomillashtirish ehtiyoji paydo bo'ldi.

Aslida bunday manbalarni topish ishlari biroz ilgariroq boshlangan edi. Xususan, o'tgan asrning 70-yillarida baliq ovlash Orol dengizidan tashlama suvlarni yig'ishga mo'ljallangan, yangidan tashkil etilgan ichki suv omborlari va ko'llarga ko'chdi. Asosiy e'tibor akvakulturani rivojlantirishga qaratildi. 1960-yillar boshida hukumat tomonidan baliq yetishtirishni rivojlantirish bo'yicha keng miqyosdagi dastur qabul qilinib, O'zbekistonning barcha mintaqalarida 20 ta baliqchilik xo'jaligi (10000 ga maydonda) tashkil etildi.

Biroq Orol dengiziga tushadigan Sirdaryo va Amudaryo suvlarining kamayishi natijasida baliq yildan yilga kamayib bormoqda. Umumiy baliq tutishning miqdoriga kelsak, 1970-yilda 65%, 1975-yilda 43%, 1980-yilda 5%, 1990-yilga kelib 0,8% ga tushib qolgan.

Mamlakatimizda, ayniqsa, hovuz baliqchiligini rivojlantirishning katta imkoniyatlari bor. Xalqimizning salomatligini yaxshilash, dasturxonini baliq mahsulotlari bilan to'ldirish borasida Prezidentimizning 1998-yil 18-martdagi PF-1978-sonli Farmonida chorvachilikni rivojlantirishning kompleks chora-tadbirlari belgilanib, baliq yetishtirishni 2,9 martaga oshirish zarurligi ko'rsatilgan.

Agrar, suv xo'jaligi masalalari va ekologiya qo'mitasi tomonidan 2008-yil 29-sentabrdagi «Mamlakat baliqchiligi: muammolar va ularni hal etish yo'llari» Respublika konferensiyasining rezolutsiyasi hamda BMTning FAO loyihasi doirasida milliy va xalqaro ekspertlar tomonidan ishlab chiqilgan «O'zbekiston 2008-2016-yillarda akvakultura va baliq ovlashni rivojlantirish konsepsiyasi va

strategiyasi» me'yoriy hujjatlari asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 1-martdagi 03-35-12-sonli bayoni bilan tasdiqlangan 2011-yilda baliqchilik tarmog'ini rivojlantirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar dasturiga ko'ra tarmoqni rivojlantirish dasturi doirasida qator amaliy tadbirlar o'tkazildi. Hozirgi kunda respublikada 605,4 ming gektar suv havzalaridan baliq yetishtirishda foydalanib kelinmoqda. Ularda jami 985 ta baliqchilik fermer xo'jaliklari mavjud bo'lib, joriy yilda 398 ta suv havzalarida baliq yetishtiruvchi fermer xo'jaliklari tashkil etildi va ularga tegishli bo'lgan suv havzalariga 12 mln 535 ming dona bir yillik baliqchalar tashlandi. Joriy yilda baliq chavoqlari o'stirishni ta'minlash maqsadida mavjud barcha xo'jaliklardagi 4700 dona ona baliqlar to'dasi bonitirovkadan o'tkaziladi, mavsumda inkubatsiya sexlarida 205 mln dona lichinkalar olindi.

O'zbekiston hududidan Sirdaryo, Amudaryo va Zarafshon daryolari oqib o'tib, 300000 gektar maydonga tabiiy ko'llar barpo qilgan. Shularning eng kattasi Arnasoy suv havzasi bo'lib, Chordara suv omboridan suv oqizilishi natijasida paydo bo'lgan va shartli ravishda uch qismga: Aydar ko'l (130000 ga), Tuzqon ko'l (40000 ga) va Arnasoy ko'l (10000 ga)ga bo'linadi. Har bir ko'lning joylashish hududi, chuqurligi, eni va uzunligiga qarab ularning gidrokimyoviy va gidrologik rejimlari har xildir. Baliq o'stirish uchun qulay sharoit Arnasoy ko'lining suvida mavjud bo'lib, zog'ora (sazan), laqqa, peshanado'ng, jerej va boshqa baliqlarning urchish makoni hisoblanadi. Hozirgi paytda respublikamiz bozorlarida sotilayotgan baliqlarning 30% ni shu ko'llardan ovlangan baliqlar tashkil etadi.

Respublikamiz hududida 20 dan ortiq suv omborlari mavjud bo'lib, ushbu suvlarda baliq urchitish va ovlashni xo'jalik asosida yo'lga qo'yish baliqchilikni rivojlantirishning qo'shimcha imkoniyatlari hisoblanadi.

Baliqchilikni rivojlantirishning intensiv usullari, seleksiya ishlari, zotli baliq turlarini o'rganish va ko'paytirish, oziqlantirishni takomillashtirish va turli xil kasalliklarning oldini olish maqsadida Respublika Baliqchilik ilmiy-amaliy markazi faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Koreya tajribasi. Baliq ovlash Janubiy Koreya iqtisodiyotining muhim qismidir. Ushbu sektorda 140 mingga yaqin kishi ishlaydi. Mamlakatda qariyb 96 ming baliq ovlash kemasi mavjud. Ishlab chiqarish hajmi 2000 yilda 3,6 milliard dollarni tashkil etdi. Dengiz qirg'oqlarida eng faol ovlash - bu pollok, sardina, hamsi, shpal, baliqcha va kalmar. Dengiz mahsulotlari shuningdek, baliq urug'lari, birinchi navbatda mollyuskalarda yetishtiriladi. 2000 yilda bunday pitomniklar 560 million dollarlik mahsulot ishlab chiqargan. 2000 yilda baliq va baliq mahsulotlari eksporti 1,5 milliard dollarni, import esa 1,4 milliard dollarni tashkil etdi. Janubiy Koreyaning baliqchilik sanoatining asosiy iste'molchilari - Rossiya, Xitoy, Yaponiya va AQSH - Janubiy Koreyaning barcha eksportining 70 foizini tashkil qiladi. Mamlakatga asosan qisqichbaqalar, kalmar va sardina import qilinadi. 1997 yil 1 iyulda Janubiy Koreya baliq mahsulotlarini olib kirishga qo'yilgan cheklovlarni olib tashlash uchun qonun qabul qildi. Shunday qilib, hukumat tomonidan tuzilgan maxsus ro'yxatda ko'rsatilgan 390 turdagi baliq mahsulotlari uchun bozor ochildi. Shu bilan birga, eksportni tartibga solish yengillashtirildi va yangi va muzlatilgan piyon, ilon va boshqa baliq turlarini eksportini ko'paytirish choralari ko'rildi.

Yaponiya tajribasi. Baliq ovlash va dengiz mahsulotlarini qayta ishlash neolit davridan beri Yaponiya iqtisodiyotining an'anaviy sohasi bo'lib kelgan. O'rtacha yaponiyalik kishi har yili 168 kg baliq iste'mol qiladi, bu dunyodagi mamlakatlar orasida eng yuqori ko'rsatkichdir. Yaponiya arxipelagining qirg'oq suvlari baliq, yemiriladigan suv o'tlari va boshqa dengiz resurslariga boy. Uzoq vaqt davomida eng foydali baliq ovlash joyi Xonsyu shimoli-sharqidagi Sanriku dengizi edi, u yerda sovuq Kuril Current issiq Kuroshio oqimiga mos keladi. Ammo 2011 yilda qo'shni Fukusima atom elektr stantsiyasida avariya tufayli ushbu hududda baliq va dengiz mahsulotlarini olish vaqtincha to'xtatilgan edi. Baliqlarga boy yana bir joy - Tinch okeanining shimoliy va janubiy g'arbiy qismidir.

Asosiy ovlash dengiz baliqlari bo'lib, boshqa turlari qatorida qisqichbaqalar, shitirlashlar, pagraslar va boshqalar ovlanadi, qirg'oq va uzoq suvlarda olib

boriladi. Xalqaro qonunlarga ko'ra, yaponiyalik baliqchilar Tinch okeanidagi radiusi 370 km bo'lgan Yaponiyaning hududiy suvlarida va Yaponiyaning ekskluziv iqtisodiy zonasida baliq ovlashga haqlidirlar.

Yaponiya baliq va dengiz mahsulotlari importi bo'yicha dunyoda yetakchi hisoblanadi. U boshqa mamlakatlar tomonidan eksport qilinadigan dunyodagi barcha baliqlarning 20 foizini import qiladi. Baliq va dengiz mahsulotlarini Yaponiyadagi importi hududiy suvlar va ekskluziv iqtisodiy zonalarga xalqaro cheklovlar kiritilgandan keyin o'sishni boshladi. Ushbu cheklovlar yaponiyalik baliqchilarga Tinch okeanining uzoq suvlarida baliq ovlashga imkon bermadi. 1995 yildan beri Yaponiya o'zi ishlab chiqargan yoki o'stirganidan ko'ra ko'proq baliqchilik mahsulotlarini chet eldan olib kelmoqda. Yaponlarning ko'p qismi qisqichbaqalar importiga pul sarflaydi va asosan chet el orkinosini sotib oladi. Baliq va dengiz mahsulotlarini Yaponiyaga asosiy xalqaro yetkazib beruvchilar baliq ovlash sohasidagi dunyodagi yetakchilar - Xitoy, Peru, Chili, AQSH, Indoneziya.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Baliqchilik iqtisodiyotining mohiyati va ahamiyatini asoslab bering?
2. Baliqchilik iqtisodiyoti fani ta'lim yo'nalishida qanday o'rin tutadi?
3. Baliqchilik xo'jaliklarini rivojlantirishning SWOT-tahliliga yana nimalarni kiritishimiz mumkin?
4. Baliqchilikdagi qaysi horijiy tajribalarni mamlakatimizda joriy qilish mumkin?
5. O'zbekistonda baliqni iste'mol qilishning minimal me'yor miqdori bir yilda bir kishi uchun necha kg tashkil qiladi?

2-mavzu. "BALIQCHILIK IQTISODIYOTI" FANINING PREDMETI, MAQSADI, VAZIFASI VA TADQIQOT USULLARI

- 2.1. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining mohiyati, mazmuni va ahamiyati.
- 2.2. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining maqsadi va asosiy vazifalari.

2.3. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining predmeti va boshqa fanlar bilan aloqasi.

2.1. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining mohiyati, mazmuni va ahamiyati

Insoniyatga rizq qilib berilgan ne'matlardan biri shubhasiz baliqdır. Shuning uchun ham qadim zamonlardan buyon insonlar baliqchilik bilan shug'ullanib keldilar va natijada baliqchilik qishloq xo'jaligining muhim sohasiga aylanib qoldi. Bugungi kunda baliqchilik sohasi minglab insonlarni ish bilan ta'minlashi bilan birga muayyan jamiyatning iqtisodiy rivojlanishidagi asosiy manbalardan biriga aylangan. Shunga qaramay, keyingi vaqtlarda ushbu sohada rivojlanishda pasayish kuzatilmoqda.

O'zbekistonda baliq mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish salohiyati mavjud bo'lib, bunga baliq yetishtirishda zamonaviy akvakultura tizimlarini joriy qilish, mahsulot assortimentini ko'paytirish, tarmoqda ko'rsatilayotgan xizmatlar turini ko'paytirish va yaxshilashni moliyaviy quvvatlash, tadqiq qilish va o'qitish tizimini rivojlantirish orqali erishish mumkin.

Dunyoda baliq ovlash miqdori yildan yilga pasayib borayotganini ko'rishimiz mumkin. Buning asosiy sababi, dunyo okeanlari va davlatlararo chegaralardagi dengizlarda baliq zaxiralari miqdorining sezilarli darajada kamayganidir. Bu, o'z navbatida, tabiiy suv havzalaridan ovlash mumkin bo'lgan baliq miqdorini chegaralab qo'ymoqda.

Zamonaviy akvakulturaning asosiy yutuqlaridan biri 1 kg maxsus balanslashtirilgan omuxta yem sarflash hisobiga 1 kg baliq o'stirishga erishilganligidir.

Mamlakat qishloq xo'jaligida, xususan, baliqchilik tarmog'ida oxirgi yillarda tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Natijada tarmoqda xo'jalik yuritish va ishlab chiqarishni tashkil etishning iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy shart-sharoitlari tubdan o'zgarib, bozor munosabatlariga asoslangan yangi tizim shakllandi. Pirovardida tarmoqda o'tkazilgan iqtisodiy islohotlar turli mulkchilik shaklidagi baliqchilik xo'jaliklarining raqobatchilik asosida faoliyat olib borishini ta'minladi. Ushbu

o'zgarishlar ayrim hududlar va korxonalarda ijobiy natijalar berdi.

Xususiy mulkchilik shaklidagi baliqchilik xo'jaliklarini sifatli baliq chavoqlari jihozlari va moddiy texnika vositalari, davolash- profilaktika tadbirlarini o'tkazish uchun dezinfeksiyalovchi va kimyoviy preparatlar bilan ta'minlash, naslchilik ishini to'g'ri yo'lga qo'yish, eng asosiysi, oziqa bazasini hal qilish zarur.

Shundagina baliq va baliq mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirish va aholining baliq mahsulotlariga bo'lgan talabini to'liq ta'minlash mumkin.

Baliqchilik korxonalari, asosan, qishloq joylarida joylashganligini inobatga oladigan bo'lsak, sohani jonlantirish va rivojlantirishda prinsipial ahamiyatga ega bo'lgan hamda qishloqni rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlariga mos kelishi maqsadga muvofiq. Qishloqda sanoat ishlab chiqarishi va qurilishni jadal rivojlantirish, meva- sabzavot va chorva mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha zamonaviy texnika hamda texnologiyalar bilan jihozlangan ixcham korxonalar tashkil etish chora-tadbirlarini amalga oshirish zarur.

Bu boradagi vazifa keng qo'yilmoqda. Ya'ni qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish hisobidan qishloqda ixcham texnologiyalar bilan jihozlangan yangi, zamonaviy qayta ishlash korxonalarini shakllantirish va ularning keng ko'lamda faoliyat yuritishi uchun har tomonlama mustahkam xomashyo bazasini tashkil etish zarur. Bunday ishlab chiqarish quvvatlari har bir viloyat, tuman va qishloqda barpo etilishi darkor. Bu nafaqat ishlab chiqarishning yangi hajmlari va yalpi ichki mahsulotni oshirish, avvalo, oziq-ovqat ishlab chiqarishni ko'paytirish imkonini berishini aniq-ravshan tushunib olishimiz zarur. Chunki oziq-ovqat mahsulotlariga ehtiyoj hamisha yuqori bo'lib, bu ehtiyoj bundan buyon ham ortib borishiga shubha yo'q.

Eng muhimi, qayta ishlash korxonalarini tashkil etish orqali biz, avvalambor, ish o'rinlariga talab doimo katta bo'lgan qishloqlarda yoshlarni ish bilan ta'minlash muammosini hal etish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Baliqchilik mamlakat aholisini parhez go'sht mahsuloti bilan ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Chunki baliq go'shti tarkibi inson organizmi uchun zarur

bo'lgan biologik faol moddalar, mineral moddalar va boshqa turdagi yengil hazm bo'luvchi to'yimli moddalarga boy. Insoniyatga rizq qilib berilgan ne'matlardan biri shubhasiz baliqdır. Shuning uchun ham qadim zamonlardan buyon insonlar baliqchilik bilan shug'ullanib keladilar va natijada baliqchilik qishloq xo'jaligining muhim sohasiga aylanib qoldi. Bugungi kunda baliqchilik sohasi minglab insonlarni ish bilan ta'minlashi bilan birga muayyan jamiyatning iqtisodiy rivojlanishidagi asosiy manbalardan biriga aylangan. Shunga qaramay, keyingi vaqtlarda ushbu sohada rivojlanishda pasayish kuzatilmoqda.

Baliqchilik iqtisodiyoti fanining mohiyati – baliqchilikda ishlab chiqarishning barqarorligini ta'minlashda sohaga ilg'or texnologiyalardan foydalangan holda, baliqchilikning iqtisodiy samaradorligini oshirib borish va mamlakat aholisining oziq-ovqatga, sanoatning esa xom-ashyoga bo'lgan ehtiyojini qondirishdir.

Baliqchilik iqtisodiyoti fanining mazmuni, bu sohani rivojlantirishga davlatimiz tomonidan katta e'tibor qaratilmoqda. Tarmoqda jiddiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Uning huquqiy asoslari tubdan o'zgartirilishi, eski usulda faoliyat yuritayotgan davlat baliqchilik korxonalarini xususiyashtirish, bozor munosabatlari talablariga javob beradigan raqobatbardosh baliqchilik xo'jaliklari tashkil etilishiga zamin yaratdi.

Fanining ahamiyati va tutgan o'rni:

- ✓ fan sohada vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni o'rganadi;
- ✓ fan baliqchilik xo'jaligining paydo bo'lishi asosida tarkib topgan bo'lib, u bilan uzviy bog'liklikda rivojlanadi;
- ✓ baliq baliqchilik iqtisodiyoti fanning bevosita obyektidir;
- ✓ fan baliqchilik xo'jaligini barqaror rivojlanishida alohida o'rin tutadi;
- ✓ fan baliqchilik xo'jaligini malakali mutaxassislar bilan ta'minlaydi;
- ✓ fan soha kadrlari malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashni amalga oshiradi.

2.2. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining maqsadi va asosiy vazifalari.

Baliqchilikning eng muhim vazifasi aholini baliq va baliq mahsulotlari bilan,

qayta ishlash sanoatini zarur baliqchilik xom ashyosi bilan ta'minlashdir. Ushbu muammoni hal qilish sohani jadallashtirish, ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtirish, iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, mulkchilikning turli shakllari va boshqaruv turlarini rivojlantirish bilan bog'liq. Menejmentning ilmiy darajasini oshirish, ishlab chiqarishni boshqarishdagi tashabbuskorlik va faollikni oshirishning asosiy sharti baliqchilik sohasi mutaxassislarini iqtisodiy o'qitishdir. Shu munosabat bilan "Baliqchilik iqtisodiyoti" kursining asosiy maqsadi obyektiv iqtisodiy qonunlar va ularning baliqchilikda namoyon bo'lish shakllarini o'rganishdir. Iqtisodiy fan baliqchilik sanoatidagi ishlab chiqarish munosabatlarini moddiy ishlab chiqarishning boshqa sohalari bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganadi.

Iqtisodiyot so'z ma'nosida odamlar ishlab chiqarish jarayoniga kiradigan ijtimoiy munosabatlarning yig'indisi sifatida tushuniladi.

Iqtisodiyot tarmoqlari (sanoat iqtisodiyoti, transport, qurilish, savdo, qishloq xo'jaligi va boshqalar) xalq xo'jaligi tarmoqlarida umumiy iqtisodiy qonuniyatlarning namoyon bo'lish xususiyatlarini o'rganadi.

Baliqchilik iqtisodiyoti fan sifatida obyektiv iqtisodiy qonunlarning ishlashini va ularning baliqchilikda namoyon bo'lish shakllarini o'rganadi.

Umumiy iqtisodiy qonunlarga rioya qilgan holda baliqchilik iqtisodiyoti muayyan sharoitlarda ularning harakatlarining o'ziga xosligini ochib beradi, iqtisodiy amaliyotda foydalanish usullarini ishlab chiqadi.

Baliqchilikda iqtisodiy qonunlar tizimi amal qiladi: qiymat qonuni, mehnat unumdorligining o'sishi qonuni, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qonuni, jamg'arish qonuni. Hisobga olish va butun iqtisodiy qonunlar tizimining harakatlaridan obyektiv foydalanish aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini qondirishga va jamiyatning barcha a'zolarini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan. Baliqchilik iqtisodiyoti tarmoq sifatida, ilm-fan sifatida amaliy xulosalar chiqaradi va asosiy iqtisodiy qonunlarni agrosanoat kompleksi rivojlanishining o'ziga xos sharoitlarida qo'llash usullarini ishlab chiqadi.

Baliqchilik sanoatining asosiy vazifalari aholining qimmatbaho oziq-ovqat mahsulotlariga, chorvachilikka - baliq, parfyumeriya va boshqa sanoat tarmoqla-

riga - tegishli xom ashyoga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdir. Natijada, ishlash samaradorligi baliqchilik tarmog'ining xo'jalik yurituvchi subyektlari ma'lum darajada aholi jon boshiga baliq mahsulotlarini iste'mol qilish orqali sotiladi.

2.3. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining predmeti va boshqa fanlar bilan aloqasi

Baliqchilik kompleksi murakkab, loyihalashtirilgan ko'p tarmoqli ishlab chiqarish va iqtisodiy organizm mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalarini hal qilish, aholi tomonidan baliq mahsulotlarini iste'mol qilishning fiziologik me'yorlari.

Jahon okeanidagi suv biologik manbalarini tadqiq qilish va ulardan foydalanish, baliqchilik tarmog'ida bandlik va baliqchilikni rivojlantirish uchun motivatsion tuzilmalarni yaratishdir. Baliqchilik baliq ovlash sanoatini va o'zaro bog'liq bo'lgan ixtisoslashgan sohalarni qamrab oladi. Baliq ovlash sanoatiga baliq va dengiz mahsulotlari korxonalari kiradi; qayta ishlash kompaniyalari (sovutish, konservalash, ishlab chiqarish, baliq tayyorlash, baliqqa yem ozuqa, yog ', dengiz mahsulotlarini qayta ishlash); baliq yetishtirish uchun baliq ovlash portlari. hovuz va ko'l fermalari, baliq zahiralari ko'paytirish, baliqlarni qayta ishlash korxonalari iqlimlashtirish stantsiyalari.

Baliqchilik ham savdo va ta'minotni o'z ichiga oladi

❖ tashkilotlar: ilmiy-tadqiqot muassasalari va o'quv yurtlari va baliqchilik va qayta ishlash, baliqchilik bilan bog'liq bo'lgan xalq xo'jaligi tizimidagi tegishli tarmoqlarning yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi korxonalari:

❖ kemasozlik, kemani ta'mirlash, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, yog'och ishlab chiqarish, tarmoq uskunalarini ishlab chiqarish, transport, portlar.

Baliqchilik sanoati agrosanoat kompleksining o'ziga xos elementidir. Baliqchilik sanoati agrosanoat kompleksida ham, Rossiya xalq xo'jaligida ham noyob obyekt hisoblanadi. Bu bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida ko'p yillik tajribaga ega bo'lgan mamlakat iqtisodiyotining juda oz qismlaridan biri.

Baliqchilik sohasining milliy iqtisodiyot darajasidagi samaradorligining

asosiy mezonni mamlakat aholisi tomonidan baliq va baliq mahsulotlarini iste'mol qilish darajasining oshishi hisoblanadi. Shuning uchun baliqchilik sanoatining faoliyati ma'lum vaqt davomida baliq va dengiz mahsulotlarini iste'mol qilish fiziologik zarur darajadan past bo'lmaganda samarali deb tan olinadi, bu formulada ifodalanishi mumkin.

$$C = D / P$$

bu erda C – baliq va dengiz mahsulotlarini iste'mol qilishning fiziologik normasiga erishish darajasi (foizlarda va koeffitsientlarda);

D – baliq va dengiz mahsulotlarini iste'mol qilish darajasi (kg / yil);

P – baliq va dengiz mahsulotlarini iste'mol qilishning fiziologik zarur darajasi (kg / yil).

Davlat milliy iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatdosh ustunliklarini shakllantirish jarayonida muhim rol o'ynaydi, bu rol ushbu jarayonning turli bosqichlarida farq qiladi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, birorta ham davlatda raqobatbardosh sanoatni yaratish u yoki bu shaklda davlat ishtirokisiz amalga oshirilmagan.

Baliqchilik tarmog'ini rivojlantirish samaradorligining mintaqaviy jihati baliq mahsulotlarini ishlab chiqarishni tashkil etishning o'ziga xos tashkiloti sifatida tavsiflanishi mumkin, bu esa mamlakat aholisining ehtiyojlarini qondirishning zarur darajasiga erishishni ta'minlaydi.

Agrosanoat majmuasining murakkab tarkibiy qismi sifatida baliq sanoatiga nisbatan, aholi jon boshiga baliq va baliq mahsulotlarini iste'mol qilish xo'jalik subyektlari faoliyati samaradorligining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Baliq va baliq mahsulotlarini iste'mol qilish bo'yicha ishlab chiqilgan ilmiy me'yorlar hozirda bozorning alohida tarmoqlari uchun imtiyozlarni hisobga olmaydi; iste'molchilar cheklangan iste'mol talabini hisobga olgan holda baliq mahsulotlarining ma'lum bir to'plamini (assortimentini) mustaqil ravishda tanlaydilar. Shuning uchun aholi tomonidan baliq mahsulotlarini iste'mol qilishda bashoratlarni ishlab chiqish (turli xil yetakchi davrlar bilan) baliqchilik sanoatining ijtimoiy samaradorligining asosiy shartlaridan biridir.

Fanining boshqa fanlar bilan aloqasi

Fanining iqtisodiy fanlar bilan aloqasi (iqtisodiyot nazariyasi, makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot, marketing, menejment, buxgalteriya hisobi va boshqa iqtisodiy fanlar)

- Fanining ijtimoiy fanlar bilan aloqasi (falsafa, tarix, sotsiologiya, psixologiya, madaniyatshunoslik).
- Fanining texnologik fanlar bilan aloqasi (sanoat, qurilish, transport, tuproqshunoslik, agrokimyo, o'simliklar himoyasi, chorvachilik, dexqonchilik).
- Fanining aniq va tabiiy fanlar bilan aloqasi (matematika, geometriya, fizika, biologiya, ximiya).

Xulosa: Baliqchilik iqtisodiyoti fani nafaqat iqtisodiy fanlar bilan balki, gumanitar va ijtimoiy, aniq va tabiiy hamda texnologik fanlar bilan ham uzviy aloqada bo'lib, ular asosida rivojlanib boradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining predmetini asoslab bering?
2. Baliqchilik xo'jaligida vujudga keladigan ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar o'rtasida qanday uzviy bog'lanish bor?
3. Agrar iqtisodiy islohotlarning natijasi nimalarda namoyon bo'lmoqda?
4. Baliqchilik iqtisodiyoti fanining nazariy asosini qaysi fan tashkil etadi?
5. «Baliqchilik iqtisodiyoti» fanining predmeti, maqsadi nimalardan iborat?
6. «Baliqchilik iqtisodiyoti» fanining maqsadini ifodalovchi asosiy vazifalar nimalardan iborat?
7. «Baliqchilik iqtisodiyoti» fanida qanday asosiy usullardan foydalaniladi?
8. «Baliqchilik iqtisodiyoti» fani agrotexnologik hamda boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligini bayon eting.

3-mavzu. BALIQCHILIK ISHLAB CHIQRISHINI JOYLASHISHI, IXTISOSLASHUVI

3.1. Baliqchilik ishlab chiqarishini joylashishning mohiyati uning joylashtirish tushunchasi, tamoyillari va omillari.

3.2. Baliqchilik korxonalari ixtisoslashuvining iqtisodiy mazmuni va uning ixtisoslashuv turlari, ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish ko'rsatkichlari.

3.3. Baliqchilik xo'jalik korxonalarini ixtisoslashuv darajasini aniqlash.

3.1. Baliqchilik ishlab chiqarishini joylashishning mohiyati uning joylashtirish tushunchasi, tamoyillari va omillari.

Baliqchilik - bu ijtimoiy mehnat taqsimotining shakli. Bu jamiyatdagi har xil turdagi mehnatni ajratish darajasini tavsiflaydi va birinchi navbatda ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga bog'liq.

Ishlab chiqarish jarayoni xom ashyo va materiallarni tayyor mahsulotga bosqichma-bosqich aylantirishning murakkab jarayonidir. U alohida ish joylarida va ishlab chiqarish maydonlarida sodir bo'ladigan bir qator alohida jarayonlardan iborat.

Qishloq xo'jaligi turli xil mahsulot ishlab chiqaruvchi, kompleks o'zaro aloqador tarmoqlarni ifodalaydi. Qishloq xo'jalik tarmoqlari boshqa xalq xo'jalik tarmoqlaridan quyidagi belgilar bilan farq qiladi:

- a) ishlab chiqaradigan mahsulot turlari;
- b) ishlab chiqarish vositalarining turlari va tashkiliy tuzilishi;
- v) xodimlar malakasi va tarkibi;
- g) mehnatni tashkil etish va unga haq to'lash xususiyatlari.

U o'simlikchilik, chorvachilik, o'rmonchilik va baliqchilik tarmoqlaridan tashkil topgan. Ularning har birining ichida tarmoq strukturasi mavjud. O'simlikchilikda tarmoqlar ekiladigan ekinlarning turi va guruhiga qarab bo'linadi. Masalan: g'alla ishlab chiqarish, paxtachilik, kanopchilik va boshqalar. Sabzavotchilikda ochiq va yopiq usulda sabzavot yetishtiriladi. Bog'lar esa danakli va urug'lilarga bo'linadi. Chorvachilikda esa mollar va hayvonlar turlariga qarab tarmoqlarga bo'linadi: qoramolchilik, echkichilik, parrandachilik, pillachilik va hokazo. Bundan tashqari ishlab chiqariladigan mahsulotning harakteriga qarab: sut, qoramolchiligi, go'sht-sut, qo'ychilik, jun-teri olish bo'yicha va boshqalar. Baliqchilik tabiiy suv havzalaridagi va sun'iy suv havzalaridagi turlarga bo'linadi.

chiqarishidagi ixtisoslashtirilgan mahsulotlar ulushi; mahsulot turining ko'pligi; quruqlikdagi yoki flotdagi ixtisoslashtirilgan kemalar, ustaxonalar, bo'limlar, uskunalar ulushi.

Ixtisoslashuv printsiptiga muvofiqlik ishlab chiqarish jarayonini oqilona tashkil etishning boshqa printsiplariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Proportsionallik – bu ishlab chiqarish jarayonining barcha o'zaro bog'liq qismlarida ma'lum miqdordagi mahsulotni yoki vaqt birligiga ishlab chiqarish hajmini ishlab chiqarishning aniq imkoniyati. Ushbu talabning buzilishi nomutanosiblikka olib keladi, ishlab chiqarishda "muammolar" paydo bo'ladi, buning natijasida uskunadan va ish vaqtdan foydalanish yomonlashadi, ishlab chiqarish sikli uzayadi va hokazo. Bularning barchasi ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiradi.

Proportsionallik tamoyili asosiy, ham yordamchi, ham xizmat ko'rsatish jarayonlarida kuzatilishi kerak. Ishlab chiqarish jarayonlarining proportsionalligini ta'minlash uchun nomenklatura va miqdoriy vazifalarni optimallashtirish asravzu-uskunalar va qo'l ish stansiyalarining to'liqligi mezoniga muvofiq amalga oshiriladi. Miqdoriy proportsionallik, masalan, quvvat jihatidan, bo'limlarning ishlab chiqarish quvvati yoki uskunaning yuklama omillari tengligi bilan ifodalaniishi mumkin.

Ayrim jarayonlarning proportsionallik darajasining ortishi ishlab chiqarish jarayonining parallelligi va uzluksizligini oshirishga yordam beradi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv, alohida sanoat va ishlab chiqarish o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar shunchalik yuqori bo'ladi.

3.3. Baliqchilik xo'jalik korxonalarini ixtisoslashuv darajasini aniqlash

Ixtisoslashuvning iqtisodiy ahamiyati:

- texnologiyani takomillashtirish va sanoat asosida ishlab chiqarishni tashkil etishga hissa qo'shadi;
- texnik taraqqiyotni rivojlantirish, ilmiy yutuqlarni joriy etish, resurslardan

samarali foydalanish uchun sharoit yaratadi;

- ishlab chiqarishning o'sishi va mahsulot sifatini yaxshilashga yordam beradi;
- mehnatni tashkil qilishni takomillashtirishga hissa qo'shadi;
- ishchilarning kasbiy tuzilmasini o'zgartirishga olib keladi.

Tarmoq ichidagi ixtisoslashuv subyektiv, batafsil va bosqichli-texnologik turlarga bo'linadi.

Subyektiv ixtisoslashuv korxonalar tomonidan bir xil mahsulotlarni chiqarishni o'z ichiga oladi.

Batafsil ixtisoslashtirish alohida sohalarni doimiy muvofiqlashtirishni talab qiladi.

Bosqich-texnologik ixtisoslashuv bilan ishlab chiqarish jarayonining alohida bosqichlari va operatsiyalari ajralib turadi.

Baliqchilik sanoatida ixtisoslashuvning ikki shakli keng tarqaldi - mavzu va bosqich texnologik.

Mavzu bo'yicha ixtisoslashuv - oziq-ovqat mahsulotlari narxining sotiladigan mahsulotlarning umumiy hajmiga nisbati; texnologik ixtisoslashuv - qayta ishlangan yarim tayyor mahsulot (xom ashyoni olmasdan) qiymatining oziq-ovqat mahsulotlari narxiga nisbati

Ixtisoslashtirish quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Xo'jalik ichidagi ixtisoslashtirish. Bunda mahsulot ishlab chiqarish xo'jaliklar ichidagi bo'limlar, fermalar, brigadalar va oilalar bo'yicha ixtisoslashadi;

2. Xo'jaliklararo ixtisoslashtirish. Bunda turli xil mahsulotlar yetishtirish bo'yicha korxonalar o'rtasida mehnat taqsimoti joriy qilinadi. Xo'jaliklararo cho'chqachilik yoki qoramolni bo'rdoqiga boquvchi, buzoqlarni o'stiruvchi fermalar, mahsulotlarni qayta ishlovchi korxonalar va h.k. tashkil etiladi;

3. Tarmoqlar ichida ixtisoslashtirish. Bunda bir tarmoq ichida, chunonchi chorvachilikda - qoramoilchilik, cho'chqachilik, qo'ychilik kabi sohalarda bo'yicha, dehqonchilikda esa g'alla, paxta, sabzavot, poliz kabi mahsulotlarni yetishtirish

bo'yicha mehnat taqsimoti joriy qilinadi. Xo'jalikda ixtisoslashtirishni to'la harakterlash uchun ixtisoslashtirish koeffitsiyenti ko'rsatkichi qabul qilingan. U quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{ix} = \frac{100}{\sum H(2n - 1)}$$

bu yerda 100 - alohida tarmoq bo'yicha tovar mahsulotlarining umumiy hissasi, %

H - tarmoqdagi tovar mahsulotlarining turlari bo'yicha hissasi, % da;

n - tovar mahsulotlarining hissasi bo'yicha tartib nomeri (eng yuqoridan boshlab).

Masalan: baliqchilikda ixtisoslashgan xo'jalikda tovar mahsulotlar strukturasi quyidagilardan iborat bo'lsin (jami tovar mahsulotga nisbatan foiz hisobida): karp-50%, oq amur-30%, sazan-15% va boshqa turdagi mahsulotlar esa 5%. Shu ma'lumotlar asosida ixtisoslashtirish koeffitsiyentini quyidagicha hisoblanadi.

$$K_{ix} = \frac{100}{50(2 \cdot 1 - 1) + 30(2 \cdot 2 - 1) + 15(2 \cdot 3 - 1) + 5(2 \cdot 4 - 1)} = 0.38$$

Bu koeffitsiyent qancha bir butunga yaqin bo'lsa, ixtisoslashtirish darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Agar ixtisoslashtirish koeffitsiyenti 0,35 bo'lsa, past darajadagi ixtisoslashtirish; 0,35dan 0,50gacha o'rtta; 0,50dan 0.60 gacha yuqori; 0,60 dan katta bo'lsa, chuqurlashtirilgan ixtisoslashtirish deyiladi;

4.Zona yoki iqtisodiy rayonlar bo'yicha ixtisoslashtirish. Bunda qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish bo'yicha zona yoki iqtisodiy rayonlar bo'yicha mehnat taqsimoti joriy qilinadi. Masalan: sobiq ittifoq bo'yicha Boltiq bo'yi respublikalari chorvachilik mahsulotlari yetishtirishga, Kavkaz orti respublikalari choy va uzumchilikka, O'rta Osiyo respublikalari asosan paxtachilikka, pillachilikka va qorako'lchilikka ixtisoslashgan edi. Shuni ko'rsatish kerakki, xo'jaliklarning ixtisoslashtirish darajasi yetishtirilayotgan bitta yoki bir qancha tovar mahsulotlarining salmog'iga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Bunda bir turdagi tovar mahsuloti yetishtirishga asoslangan xo'jalik tor doirada ixtisoslashgan, yetishtirilayotgan uch, to'rt xil tovar mahsulotlarining har

qaysisining salmog'i deyarli bir xilda (20-30%) bo'lsa, bu xo'jalik past darajada ixtisoslashgan; bir yoki undan ko'proq tovar mahsulotlarining har biri kattaroq salmoqni (40-60%) egallasa, unda xo'jalik o'rtacha darajada ixtisoslashgan bo'ladi. O'zbekistonning tabiiy va iqtisodiy sharoitlari shuni taqozo etadiki, bunda mahsulotning bir turini emas, balki ikki va undan ham ko'proq turini yetishtirishni ixtisoslashtirish mumkin. Masalan: shahar atrofida joylashgan sun'iy havzadagi xo'jaliklar mahsulotlarning baliq, ikra, sazan, karp, yem, kabi qator turlarini yetishtirishga ixtisoslashgandir.

Baliq xo'jaligida tarmoqlarni qo'shib olib borishning va ixtisoslashtirishning iqtisodiy samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlar tizimi bilan aniqlanadi:

1.100 ga yerga, 1 ta xodimga, 100 so'mlik asosiy ishlab chiqarish fondlariga va 100 so'mlik joriy ishlab chiqarish harajatlariga to'g'ri kelgan yalpi va tovar mahsulot qiymati;

2.100 ga haydaladigan yerga to'g'ri kelgan mahsulotlar va boshqalar;

3.Mehnat unumdorligi, mahsulot tannarxi, mahsulot ishlab chiqarish rentabelligi.

Demak, mahsulot yetishtirish uchun qayerda qulay sharoit mavjud bo'lsa, mahsulot birligining tannarxi va bahosi arzonlashsa, bu xo'jalik va iste'molchilar uchun shuncha foydalidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ishlab chiqarishini tamoyillari va omillarini tushuntiring
2. Ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish ko'rsatkichlari qaysi?
3. Ixtisoslashuv printsipi nima?
4. Proportsionallik printsipi nima?
5. Baliqchilik xo'jalik korxonalarini ixtisoslashuv darajasini qanday aniqlanadi?
6. Qishloq xo'jaligida tarmoqlarni qo'shib olib borishning va ixtisoslashtirishning iqtisodiy samaradorligi qaysi ko'rsatkichlar tizimi bilan aniqlanadi?

4-mavzu. RESPUBLIKA AGROSANOAT MAJMUASINING MOHIYATI,

TARKIBI VA VAZIFALATI

4.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi, vazifalari va tarkibi.

4.2. Agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar o'rtasidagi munosabatlar

4.3. Agrosanoat majmuasining holati, iqtisodiy-ijtimoiy samaradorlik darajasi, ularni rivojlantirilishi.

4.4. Oziq-ovqat va xalq iste'moli mollari majmuasi. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligi

4.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi, vazifalari va tarkibi

XXI asrning birinchi o'n yilligida jahonda fan-tehnika, texnologiya innovatsiyasi jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Ularni amaliyotga joriy etish maqsadida davlatlararo siyosiy hamda iqtisodiy munosabatlar ham rivojlanmoqda. Bunday jarayon o'z navbatida xalqaro miqiyosda mehnat taqsimotini yanada yuksalishini hamda takomillashishini talab etmoqda. Jahondagi aholi soni ham yil sayin oshib bormoqda.

Respublikamizning erkin bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tishi ta'minlanayotgan yillarda mamlakat aholisining o'rtacha soni bir yilda 440-460 ming nafarga yoki 1,2-1,4 foizga o'smoqda. Shu bilan birga sanoat korxonalari soni va ishlab chiqarish quvvatlari ham yil sayin oshib bormoqda. Bunday holatlar respublikada xomashyo, oziq-ovqat mahsulotlari va boshqa xalq iste'moli mollarini ishlab chiqarishni rivojlantirilishini taqozo etmoqda. Bu muammolarni yechish uchun eng avvalo tarmoqlararo mehnat taqsimotini rivojlantirgan holda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan xizmat ko'rsatish hamda qayta ishlash tarmoqlarni mutanosib ravishda rivojlanishini ta'minlashga erishish, so'ngra tayyor oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi va ularni iste'molchilarga yetkazuvchi tarmoqlarning tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy bog'lanishini ta'minlash lozim.

Ko'rinib turibdiki, qishloq xo'jaligini barqaror ravishda rivojlantirish, samaradorligini yuksaltirish uchun uni yangi qishloq xo'jalik mashinalari, texnikalari, transport va kimyoviy vositalar, mineral o'g'itlar, yoqilg'i hamda

yog'lovchi materiallar, qurilish materiallari, ozuqa moddalari bilan to'liq va mutanosib ravishda ta'minlab, mustahkam moddiy-texnika bazasini barpo etish kerak. Demak, qishloq xo'jaligining kelajakdagi rivoji dastavval uning uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari faoliyatiga bevosita bog'liqdir. Shuningdek, agrar sohaning ravnaqi unga xizmat ko'rsatuvchi, ya'ni qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlovchi, tarmoqdagi mashina-traktor va boshqa texnikalarni ta'mirlovchi, xo'jalik obyektlarini quruvchi, irrigatsiya-melioratsiya va kimyoviy, texnik va transport xizmatlarini bajaruvchi tarmoqlar faoliyatiga ham bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligi esa tarmoqda yetishtirilgan xom ashyolardan aholining barcha talablarini to'liq va sifatli qondira oladigan oziq-ovqat, gazlama, kiyim-bosh, oyoq kiyim va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarining serqirrali faoliyatiga ham bog'liq.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'lishicha, respublika fuqarolarining tayyor oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning to'liq qondirilishi bu muammoning hal etilishini ta'minlashda qatnashuvchi barcha tarmoqlarga turli xildagi ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqardagian sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi, unga xizmat ko'rsatuvchi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlab, tayyor mahsulot darajasiga yetkazuvchi va ularni iste'molchilarga yetkazib beruvchi barcha tarmoqlarning tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy hamda ijtimoiy bog'lanishini obyektiv holda taqozo etadi. Shuning uchun ular maqsadga muvofiq ravishda joylashtirilib, ixtisoslashtirilib, xalq xo'jaligi miqyosida mehnat taqsimoti amalga oshirilishini ta'minlashlari zarur. Yuqorida ta'kidlangan tarmoqlar yagona maqsad yo'lida o'zaro bog'lanishi natijasida respublika agrosanoat majmuasi shakllanadi. Mamlakat agrosanoat majmuasining asosiy maqsadi – aholini sifatli oziq-ovqat va xalq iste'moli tovarlari bilan talab darajasida ta'minlashdir. Bu masala ulkan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, uning talab darajasida hal etilishi aholi turmush darajasini yuksaltiradi, ularni farovon yashashini ta'minlaydi. Shuning uchun ham bu masalaga respublika hukumati tomonidan alohida e'tibor berilmoqda, ya'ni agrosanoat majmuasiga

mazmunini hamda ularni amalga oshirish yo'llarini yaxshi bilishlari kerak. Lekin hayotda doimo ham shunday emas. Chunonchi, bir korxonada ikkinchisidan zarur bo'lgan mahsulotni shartnoma asosida sotib olib, uning haqini vaqtida to'lamaydi.

Bunday hol qonun talabi to'liq bajarilmayotganligidan dalolat beradi. Huquqiy davlatda qonun ustuvorligi ta'minlanishi kerak.

Qishloq xo'jalik korxonalarini o'z ishlab chiqarishlarini rivojlanishini va samaradorligi yuksalishini ta'minlash maqsadida ekologiyaga salbiy ta'sir ko'rsatmaydigan, kimyoviy vositalarni, yoqilg'i, yonilg'i materiallarini bevosita sanoat tarmoqlaridan sotib olish uchun shartnoma tuzadilar. Ular shuningdek, texnikalarini ta'mirlatish, yerlarini haydash, ekinlarni ekish, yetishtirilgan hosilni yig'ib-terib olish maqsadida ixtisoslashgan mashina-tractor parklari bilan, hasharotlarga hamda zararkunandalarga qarshi kurash maqsadida esa kimyoviy sizmatlarni amalga oshiradigan tashkilotlar bilan, ekinlarning suvga bo'lgan talabini qondirish uchun suv xo'jaligi tashkilotlari bilan shartnomalarni tasmiyilashtiradilar. Shartnomalarning shartlari bajarilishini tomonlar, albatta, ta'minlashlari kerak. Shunda buyurtmachining ham, bajaruvchining ham faoliyati samarali bo'lib, yaxshi natijalarga erishiladi. Lekin amaliyotda buyurtmani bajaruvchilar shartnomada ko'rsatilgan muddatda texnikalarni, mineral o'g'itlarni, kimyoviy vositalarni, yoqilg'ini, ozuqa moddalarini iste'molchilarga o'z vaqtida yetkazib bermayaptilar, ularni suv bilan to'liq ta'minlamayaptilar. Bunday kamchiliklar aksariyat hollarda shu tadbirlar to'g'ri tashkil etilmaganligi oqibatida yuz bermoqda. Majmuadagi munosabatlar doimo ham maqsadga muvofiq tashkil etilmaganligi, yetishtirilayotgan mahsulot miqdoriga, uning sifatiga salbiy ta'sir etadi. Chunonchi, talab etilgan suv ekinga vaqtida berilmasligi oqibatida avvalo, uning o'sishi susayib, hosil to'plashi kamayadi, talab etilgan texnika vaqtida borib, hosilni terib olmasa, hosil salmog'i kamayib, sifati pasayadi. Shuning uchun shartnomada ko'rsatilgan shartlar muddatida, sifatli amalga oshirilishini ta'minlaydigan barcha chora-tadbirlarni ko'rish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun tomonlar juda intizomli, mas'uliyatli, bir-biriga hurmatda, madaniyatli bo'lishlari kerak. Bu bozor iqtisodiy munosabatlarining eng muhim talabidir.

Respublikasi sobiq ittifoq tarkibida bo'lgan davrda uning un va un mahsulotlariga bo'lgan talabi asosan respublikaga chetdan keltiriladigan mahsulotlar evaziga qondirilardi. Bu holatni respublika mustaqilligi davrida saqlab qolish mutlaqo maqsadga muvofiq emas edi. Shuning uchun ham respublika hukumati o'tish davrining birinchi yillaridan boshlab g'alla mustaqilligi siyosatini izchillik bilan amalga oshirib kelmoqda. Bunga erishish uchun samarali hisoblangan paxta xomashyosi ishlab chiqarish hajmini kamaytirishga harakat qilindi. Natijada «ikkinchi non» hisoblangan kartoshka yetishtirish ham rivojlantirildi. Hozirgi davrda mahsulotning bu turi chet eldan sotib olinayotgani yo'q, chunonchi, bu borada ham davlat xavfsizligiga erishilmoqda, lekin hozirgi davrda respublika aholisining go'sht va go'sht mahsulotlari, sut va sut mahsulotlari, yog' mahsulotlari bilan ta'minlanish darajasi tibbiyot normativiga nisbatan ancha past. Bu masalani hal etish maqsadida agrosanoat majmuasi markaziy bo'g'ini hisoblangan qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlarini intensiv rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Bunda chorvachilik tarmoqlarini ustuvor sur'atlarda rivojlantirishga harakat qilinmoqda. Jumladan, parrandachilikni sanoat negizida rivojlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda. Qoramolchilik, qo'ychilik bilan shug'ullanadigan nodavlat korxonalarini uchun har tomonlama iqtisodiy imkoniyatlar yaratilmoqda. Ularni moliyaviy mablag'lar bilan barqaror ravishda ta'minlash maqsadida imtiyozli kreditlar berish yo'lga qo'yilmoqda, soliq imtiyozlari berilmoqda, ularning ishlab chiqarishlari uchun zarur bo'lgan, chet ellardan keltirilayotgan vositalar bojxona to'lovlaridan ozod etilmoqda. Bularning hammasi xalq iste'moli mollari miqdorini ko'paytirishga yo'naltirilgan tadbirlar hisoblanadi.

Aholining oziq-ovqat va xalq iste'moli tovarlari bilan ta'minlanishini yuksaltirish uchun eng avvalo, agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlarning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanishini, fan-texnika yangiliklari hamda ilg'or, samarali texnologiyalar ishlab chiqarishga izchil joriy etilishini o'zaro bog'liq holda ta'minlash zarur. Shu bilan birga majmua tarkibidagi qayta ishlash tarmoqlari ko'lamini kengaytirib, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar assortimentini ko'paytirib, ularning raqobatbardoshligini ta'minlab, sifatli saqlab,

aholiga o'z vaqtida yetkazib berilishiga erishish lozim.

Yuqorida ta'kidlangan muammolarni hozirgi zamon talabi darajasida hal etish uchun:

agrosanoat majmuasi tarkibidagi mashinasozlik, neft, kimyo va boshqa sanoat tarmoqlari qishloq xo'jaligini va uning mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlarni arzonroq, sifatli, unumdor ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlashlari;

qishloq xo'jalik tarmoqlari mavjud bo'lgan barcha ishlab chiqarish vositalaridan oqilona foydalangan holda talabni qondiradigan miqdorda sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarishlari;

qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlash maqsadida ularga turli xildagi xizmatlarni vaqtida, sifatli va arzon narxlarda amalga oshirish, jumladan, ekinlarni suv bilan, texnikalar, kimyoviy vositalar, o'g'itlar, ozuqacem, yoqilg'i, yonilg'ilar bilan, texnikalarni ta'mirlash va xizmatlar ko'rsatish; qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlarni nobud etmasdan vaqtida, sifatli tayyorlab, qayta ishlab, tayyor mahsulotlar iste'molchilarga yetkazib berilishini ta'minlash lozim. Bunda mahsulotlarni sotib olib, qayta ishlash korxonalari ko'lamini rivojlantirishga alohida e'tibor berish, qishloqqa sanoatni olib borish kerak. Shu bilan tarmoqdagi aholining ish bilan ta'minlanishi, real daromad olishi uchun katta imkoniyat yaratiladi;

respublika agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar o'rtasidagi barcha o'zaro munosabatlarni (baholar, soliqlar, to'lovlar) takomillashtirishga va ularni erkinlashtirishga qaratilgan tadbirlarni hamma bo'g'inlarda ishlab chiqib, ularning hayotga tatbiq etilishini ta'minlashga erishish kerak.

Bu tadbirlar tufayli aholining oziq-ovqat hamda iste'mol tovarlari bilan tibbiyot me'yorlari darajasida ta'minlanishiga erishiladi. Bu hol davlatning oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlanganligidan dalolat beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Agrosanoat majmuasini shakllantirishning zarurligini isbotlang.
2. Agrosanoat majmuasining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Agrosanoat majmuasi tarkibiga nimalar kiradi?
4. Agrosanoat majmuasining rivojlanishini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi, ular qanday aniqlanadi?
5. Agrosanoat majmuasining respublika iqtisodiyotidagi o'rmini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi va ular qanday aniqlanadi?
6. Agrosanoat majmuasining oziq-ovqat hamda xalq iste'moli mollari majmualarini shakllantirishdagi ahamiyatini tushuntirib bering

**5-mavzu. BALIQCHILIKNI RIVOJLANTIRISHDA DAVLAT
RAHBARLIGI VA AMALGA OSHIRILAYOTGAN IQTISODIY
ISLOHOTLAR**

- 5.1. Islohotlarni chuqurlashtirish va erkinlashtirish bosqichlari.**
- 5.2. Baliqchilikni rivojlantirish yo'nalishidagi islohotlarning qisqa tarixi va hozirgi holati.**
- 5.3. Iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish sharoitida agrar sohaning rivojlantirish tamoyillari hamda yo'nalishlari.**

5.1. Islohotlarni chuqurlashtirish va erkinlashtirish bosqichlari

Respublikada baliqchilik tarmog'ini jadal rivojlantirish, baliq mahsulotlari ishlab chiqarishning zamonaviy va innovatsion uslublarini joriy etgan holda hajmlarini oshirish, sohani tartibga solish bo'yicha bir qator qonun hujjatlari qabul qilinib, ularning ijrosini sifatli va puxta ta'minlash choralari ko'rilmogda.

Shu bilan birga, intensiv usulda baliq yetishtirish bo'yicha ishlarga yetarli darajada e'tibor qaratilmayapti, hududlarda baliqchilik tarmog'ini rivojlantirishda yuzaga kelayotgan muammolarni hal etish, baliqchilik xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash borasida olib borilayotgan ishlar yetarli darajada emas.

Baliqchilik xo'jaliklariga birlashtirilgan suv havza maydonlaridan ilmiy yondashuv asosida samarali foydalanish, ularning meliorativ holatini yaxshilash, shuningdek, resurs tejankor texnologiyalar va innovatsiyalarni keng ko'lamda

joriy qilish ishlariga yetarlicha e'tibor berilmayapti.

Sun'iy suv havzalari hosildorligini oshirish uchun baliqchilik ko'jaliklarining mineral o'g'itlarga bo'lgan talabi to'liq qondirilmayapti. Shuningdek, mineral o'g'itni boshqa muqobil o'g'itlar bilan almashtirish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish yo'lga qo'yilmagan.

Baliqni intensiv usulda yetishtirish, ovlash va qayta ishlash uchun zarur asmvazu-uskuna, anjom va mexanizmlarni mahalliy ishlab chiqarish yo'lga qo'yilmagan. Buning oqibatida ko'plab tadbirkorlar vaqt va mablag'ini ortiqcha sarflab, ularni chet eldan harid qilmoqda.

Baliqchilik sohasiga to'g'ridan-to'g'ri horijiy investitsiyalarni kiritish ishlari zarur darajada tashkil etilmagan, bu borada horijiy davlatlar va tashkilotlar bilan samarali, o'zaro manfaatli hamkorlik yo'lga qo'yilmagan.

Respublikada intensiv usulda baliq yetishtirishni bosqichma-bosqich yo'lga qo'yish va rag'batlantirish, mavjud suv resurslaridan samarali foydalanish, sohaga innovatsion g'oyalar, ilmiy ishlanmalar, zamonaviy texnologiyalar va ilm-fan yutuqlarini keng ko'lamda joriy qilish, baliqchilik tarmog'ini yanada qo'llab-quvvatlash maqsadida:

- 2003-yil 13-avgust № 350 sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori va "Baliqchilik tarmog'ida monopoliyadan chiqarish va xususiyashtirishni chuqurlashtirish chora – tadbirlari to'g'risidagi".
- O'zbekistonda 2008-2016-yillarda akvakultura va baliq ovlashni rivojlantirish konsepsiyasi va strategiyasi.
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yilda 1-martdagi "Baliqchilik tarmog'ini rivojlantirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora – tadbirlar" dasturi.
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 20-yanvardagi 03-35-46-sonli topshirig'iga muvofiq «2012 yilda Aydar-Arnasoy ko'llar tizimi suv havzasidan samarali foydalanish, baliq yetishtirish hajmini ko'paytirish va baliq zahiralardan oqilona foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar Dasturi.
- 2017-yil 1-maydagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Baliqchilik

“Ozbekbaliqsanoat” uyushmasi tashkil etildi. Uning tarkibiga joylarda baliqchilik tarmog‘i tashkilotlari ishlarini muvofiqlashtiruvchi 13 ta hududiy “Baliqsanoat” mas’uliyati cheklangan jamiyati kiradi. Bundan tashqari, baliqchilik tarmog‘ida ilmiy-tadqiqot ishlarini yanada takomillashtirish, ilmiy kadrlar tayyorlash, ilmiy va texnik yangiliklarni tadbirkorlik subyektlariga yetkazish maqsadida Baliqchilikni rivojlantirish ilmiy-tajriba stansiyasi Baliqchilik ilmiy-tadqiqot institutiga aylantirildi va Aydar – Armasoy ko‘llar tizimida hamda respublikaning boshqa hududlarida uning filiallarini ochish belgilandi.

Tarmoq loyihalarini birgalikda moliyalashtirish, shuningdek, maslahat, axborot – tahlil va marketing xizmatlari ko‘rsatish yo‘li bilan baliqchilikni rivojlantirish dasturlari amalga oshirilishiga ko‘maklashish uchun qarorda “Ipoteka-bank” aksiyadorlik tijorat ipoteka bankining investitsion kompaniyasini tashkil etish ma‘qullandi va uning ulushi yangidan tashkil etilayotgan hududiy “Baliqsanoat” mas’uliyati cheklangan jamiyatlarining ustav fondida kamida 51% ni tashkil etadi.

“Ozbekbaliqsanoat” uyushmasini, uning hududiy “Baliqsanoat” mas’uliyati cheklangan jamiyatlarni va uyushma tarkibiga kiruvchi yuridik shaxslarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash maqsadida ularga 2023 – yilning 1 – yanvarigacha urug‘, baliq chavoqlari va tovar baliq yetishtirishdan, baliq mahsulotlarini tayyorlash va qayta ishlashdan olingan daromatlardan yagona soliq to‘lovi to‘lashdan ozod etish bo‘yicha imtiyozlar berilmoqda. Mazkur qaror bilan, shuningdek, baliq yetishtirish va uni qayta ishlash hajmini ko‘paytirishga, baliq chavoqlari bilan ta‘minlashga, baliq yetishtirishning zamonaviy usullarini joriy etishga yo‘naltirilgan 2017-2021 yillarda baliqchilik tarmog‘ini yanada kompleks rivojlantirish bo‘yicha dasturiy chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish bo‘yicha ishchi guruh tashkil etildi. Yuqori mahsuldor baliq turlarini iqlimlashtirish ishlarini ilmiy asosda tashkil etish hisobiga baliqlarning afrika laqqasi, tilyapiya, forel, vengriya sazani va osyotr turlarini ko‘paytirish yo‘lga qo‘yiladi. Bu, o‘z navbatida, ichki bozorlarga uzluksiz ravishda keng assortimentdagi arzon va sifatli baliq mahsulotlari yetkazib berishini taminlaydi.

Navoiy viloyatida To`dako`l suv ombori havzasida Vyetnam texnologiyasi nasosida yiliga 1000 tonnadan ziyod baliq yetishtirish mo`ljallanmoqda. Natijada viloyatda baliq yetishtirish ko`rsatkichi yiliga 8,5 ming tonnaga yetkaziladi.

“Akva-To`dako`l” qo`shma korxonasi tomonidan baliq chavog`i yetishtiruvchi inkubatsion sex, 250 tonna muzlatkichli omborxonasi, 1000 tonna baliqni qayta ishlash, 400 tonna baliq filesi hamda 300 tonna yarim tayyor mahsulot ishlab chiqarish sexlari tashkil etilishi rejalashtirilgan. “Ipotekabank” krediti evaziga yangi havzalar qazish va ularda suv ta`minotini yaxshilash uchun horijdan mahsulot, texnika va mexanizmlar, nasoslar keltiriladi.

Loyihaning umumiy qiymati 18,7 milliard so`m bo`lib, shundan 13,3 milliard so`m bank kreditlari, 5,4 milliard so`mi korxonasi mablag`idir. Ushbu loyiha xalqimiz dasturxoniga sifatli baliq mahsulotlari yetishtirib berish, 90 ga yaqin ish o`rni yaratish imkonini beradi.

Aydar-Aynasoy hovuzlardan foydalanishni tartibga solish, noqonuniy baliq ovlashga chek qo`yish, bu yerda inkubatsiya sexlari tashkil etish hisobiga yetishtirilayotgan baliq hajmini kelgusi uch yilda 20 ming tonnaga yetkazish bo`yicha O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilingan. Unga ko`ra, Davlat soliq qo`mitasi huzurida “Aydar-Aynasoy ko`llari tizimi direksiyasi” davlat unitar korxonasi tashkil etildi. Ko`l havzasida baliq yetishtirish bo`yicha mamlakatimizning barcha viloyatlariga 14 hudud ajratib berildi.

5.3. Iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish sharoitida agrar sohaning rivojlantirish tamoyillari hamda yo`nalishlari.

Mamlakatda makroiqtisodiy barqarorlik jadal sur`atlarda o`sishini ta`minlash iqtisodiyotning barcha yetakchi tarmoqlarini, jumladan, agrar sohani modernizatsiyalash, yangi texnika va tejamkor texnologiyalarni keng tatbiq etish bilan bir qatorda qishloq xo`jaligida ishlab chiqarish tarkibini tubdan yangilash, uni o`zgartirish va diversifikatsiyalashni taqozo etmoqda. Ma`lumki, fermer xo`jaliklari faoliyatini diversifikatsiyalash orqali qishloq xo`jaligida yer-suv resurslari cheklanganligi sharoitida ishlab chiqarishning doimiy o`sishi zarurligini

ta'minlashda, agrar soha va iqtisodiy resurslar salohiyatidan to'la va samarali foydalanish orqali mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, boshqa sanoat va qayta ishlash tarmoqlarini xom ashyo bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligida bandlikni optimal tarzda ta'minlash orqali ishchi kuchlarni boshqa tarmoqlarga jalb etish hamda aholi turmush darajasi va farovonligini yanada oshirish imkoniyatlari kengayadi. Shu jihatdan fermer xo'jaliklari faoliyatini diversifikatsiyalash, uni tashkil etish borasida respublikamiz mintaqalarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda fermerlik faoliyatini ixtisoslashtirish borasidagi mavjud tizimni takomillashtirishni shart qilib qo'yimoqda.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı agrar islohotlar fermer xo'jaliklarida ishlab chiqarish faoliyatini diversifikatsiyalash, ya'ni zamonaviy ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini shakllantirish va ularni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, bunda mazkur sohaga davlat agrar siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishning ustuvor yo'nalishi sifatida qaralmoqda.

Olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar samarasi o'laroq qishloq xo'jaligida yil sayin ijobiy yutuqlar qo'lga kiritilib borilmoqda. Bu borada qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish va sifatini yaxshilash, tashqi va ichki bozorlarda raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal etish, shuningdek, iqtisodiyot barcha tarmoqlarida ishlab chiqarishning barqaror o'sishini ta'minlashga dastak bo'ladi.

Bugungi kunda mamlakatimizda agrar sohani rivojlantirishga hukumatimiz tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda, bu borada 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish bo'yicha aniq vazifalar belgilab berildi.

Qishloq xo'jaligidagi islohotlarni yanada chuqurlashtirish, sohaning moddiy-texnik bazasini mustahkamlashda, eng muhimi, qishloq xo'jaligi iqtisodiyotini yanada yuksaltirishda, qishloq joylarda aholi turmush darajasini yanada oshirishda, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish borasida fermer xo'jaliklari faoliyatini diversifikatsiyalashni shart qilib qo'yimoqda.

Qishloq xo'jaligini modernizatsiya va diversifikatsiyalash bo'yicha amalga oshirilayotgan dasturiy chora-tadbirlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish hajmlarini 60 foizga, jumladan, meva-sabzavot – 11,2 foizga, kartoshka – 9,7 foizga, sabzavot mahsulotlari etishtirish 10,4 foizga o'sishini ta'minladi.

Keyingi yillarda fermer xo'jaliklari faoliyatini diversifikatsiyalash natijasida fermer xo'jaliklarida xususiy mulkka bo'lgan munosabati tubdan o'zgardi va ularni ishlab chiqarishni bozor talablari asosida tashkil etish va boshqarishni amonaviy menejment tamoyillari asosida olib borish amaliyoti rivojlanmoqda.

Maqbullashtirish jarayonida fermer xo'jaliklari o'zini zarur texnika, aylanma mablag'lari bilan ta'minlash, kredit qobiliyatiga ega bo'lish, eng asosiysi – o'z harajatlarini qoplash va foyda topib ishlash, fermer xo'jaligi daromadini oshirishni asosiy e'tibor qaratildi.

Fermer xo'jaliklarining salohiyatini oshirilishi, moliyaviy-iqtisodiy barqarorligi ta'minlanishi natijasida ular tomonidan yetishtirilayotgan qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini, chorvachilikda mahsuldorlikni oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash va assortimentini ko'paytirish bo'yicha imkoniyatlari yanada oshmoqda.

Jumladan, meva-sabzavotchilik va uzumchilik, hamda chorvachilik sohalarida fermer xo'jaliklari tomonidan intensiv texnologiyalarni joriy etilishi ularni imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda.

Iqtisodiy islohotlar hamda tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirishning hozirgi bosqichida mamlakatimizda fermer xo'jaliklarini moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlash bilan birga modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash jarayonlariga alohida e'tibor qaratilmoqda. So'nggi yillarda diversifikatsiya atamasi jahon amaliyotida keng qo'llanilib u turlicha talqin etilmoqda.

Diversifikatsiya so'zi mamlakatimizning barcha sohalarini tubdan qayta tashkil etish hamda iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiyalash zaruriyatidan kelib chiqib iqtisodiy kategoriya sifatida ilmiy adabiyotlarga kirib keldi. Bu esa o'z navbatida diversifikatsiya so'zining mazmun-mohiyatini va uning ijtimoiy-

iqtisodiy ahamiyatini chuqurroq talqin etishni shart qilib qo'ymoqda. Demak, iqtisodiy integratsiyalashuv chuqurlashib borayotgan bir paytda diversifikatsiya tushunchasining mohiyatini to'g'ri tushunish hamda uni qishloq xo'jaligi amaliyotiga, jumladan, fermer xo'jaliklari faoliyatini rivojlantirishga keng tatbiq etishni davr talab qilmoqda.

Diversifikatsiya so'zi lotincha "diversification" so'zidan olingan bo'lib, o'zgartirish, xilma-xil taraqqiyot degan ma'noni beradi, uning lug'aviy ma'nosi istilohiy ma'nosidan ayro bo'lmagan holda, ishlab chiqarilgan mahsulot assortimenti, ya'ni turini ko'paytirish, yangi iste'mol bozorlarini izlab topish, ishlab chiqarishning yangi ko'rinishlarini o'zlashtirishdir. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiy foyda ko'rish, riskni kamaytirish va inqiroz xavfining oldini olish hisoblanadi. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, diversifikatsiya so'zining mohiyati ko'pgina mualliflar tomonidan turlicha talqin qilinadi.

Qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirish bugungi kunda bevosita fermer xo'jaliklarini diversifikatsiyalash bilan bog'liqdir. Negaki diversifikatsiyaning maqsadi fermerlarning bozor kon'yunkturasi o'zgarishini o'z vaqtida ilg'ay olish va xo'jalikning iqtisodiy faoliyatini barqarorlashtirishdan iborat.

Fermer xo'jaliklarida avvalo riskni kamaytirish maqsadida investitsiya yoki boshqa mablag'larni bir necha sohalar bo'yicha yo'naltirish va shu orqali mahsulotlar ishlab chiqarish turlarini ko'paytirishga erishish hamda ularning manfaatdorliklarini ta'minlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Fermer xo'jaliklari faoliyatini diversifikatsiyalash uchun olib boriladigan muhim vazifalar sifatida quyidagilarga e'tibor qaratish zarur:

- fermer xo'jaliklarida moddiy-texnika bazasini yangi texnika va texnologiyalar kiritish asosida yaxshilash va yangilash;
- ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish va qishloq xo'jalik mahsulotini yetishtirishda tor ixtisoslashtirishga o'tish;
- xo'jalikdagi har bir jarayonni ilmiy asoslangan holda raxbarlik qobiliyatiga ega shaxs tomonidan boshqarilishi va kadrlarni to'g'ri tanlay bilish;

- turli agroinnovatsiyalarni xo'jalikka jalb etish va uni tatbiq qilish;
- bozor kon'yunkturasi, talab va taklifning elastikligini hisobga olgan holda muvofiq ravishda raqobatga dosh bera olish va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish;
- har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib muvofiq bo'lgan diversifikatsiya strategiyasini ishlab chiqishi lozim.

Ermer xo'jaliklari faoliyatini diversifikatsiyalash natijasida ularning iqtisodiy imkoniyatlari, huquq va vakolatlari kengayadi, bunda ularni tashkil qilish shartlari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- avvalo, oraliq va takroriy ekinlarni to'g'ri tanlash, almashlab ekishni yo'lga qo'yilishi natijasida yerning strukturasi va hosildorlik yuqori bo'ladi;
- tabiiy sharoit noqulay kelishi sababli hosildorlik pasayishi natijasida olinadigan foyda kamayib ketgan hollarda boshqa tarmoqdan ularni qoplash imkoniyati tug'iladi;

— aholi o'rtasida, ayniqsa, qishloq joylarda yil davomida doimo ish bilan bandligi ta'minlanadi;

— xo'jalikning moliyaviy barqarorligi ta'minlanadi, ya'ni faqat bir tarmoqdan keladigan daromadga qarab qolmaslik imkonining mavjud bo'lishi;

— xo'jalikda yetishtirilgan mahsulotlarni shu yerning o'zida qayta ishlashning mavjudligi tannarxning arzonlashuvi va yuqori iqtisodiy samaradorlikka olib keladi;

— tekis mahalliy o'g'itlardan unumli foydalanib, tuproq unumdorligini oshirishga va hosildorlikni ko'paytirishga erishiladi;

— aholini oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoji ma'lum darajada qondiriladi, ayniqsa, chorva mahsulotlaridan go'sht, sut, tuxumga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga ma'lum darajada xizmat qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Baliqchilikni rivojlantirishda davlat rahbarligi qanday amalga oshirilmoqda?
2. Agrar-iqtisodiy islohotlar qanday yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda?

6-mavzu. BALIQCHILIKDA MULK VA TADBIRKORLIK SHAKLLARI VA ULARNING RIVOJLANISHI

- 6.1. Baliqchilik korxonalari bozor iqtisodiyoti sharoitida turli xildagi mulkchilik turlarini barpo etishning zarurligi.**
- 6.2. Baliqchilikda tadbirkorlik shakllari va mulkiy munosabatlarning mazmuni.**
- 6.3. Fermer xo'jaligi haqida tushuncha, uning maqsad va vazifalari.**
- 6.4. Dehqon xo'jaligi tashkil etishning obyektiv zarurligi.**

6.1. Baliqchilik korxonalari bozor iqtisodiyoti sharoitida turli xildagi mulkchilik turlarini barpo etishning zarurligi

Baliqchilik korxonalari o'zining asosiy maqsadiga erishish uchun tarmoqda tadbirkorlik faoliyatlarini amalga oshirilishini taqozo etadi. Tadbirkorlik - mulkchilik subyektlarining qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, ularni qayta ishlash va sotish hamda xizmatlar ko'rsatish natijasida foyda yoki daromad olishga qaratilgan tashabbuskorlik bilan faoliyat ko'rsatishidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik qishloq xo'jaligida ham yuridik, ham jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Bu jarayonda ular O'zbekiston Respublikasining «Mulk to'g'risida»gi, «Korxonalar to'g'risida»gi hamda «Tadbirkorlik to'g'risida»gi va boshqa qonunlari talablariga qat'iy rioya etishlari zarur. Ular faoliyatlarini samarali amalga oshirishlari uchun mustahkam iqtisodiy negizga ega bo'lishlari kerak. Ularning iqtisodiy negizini esa mulk tashkil etadi. Mulk O'zbekiston Respublikasida "Mulk to'g'risi"dagi qonunga binoan quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

-Xususiy hamda shaxsiy mulk. Bu shakldagi mulk egasi o'z mol-mulkiga xususiy, shaxsiy tarzda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlariga egadir. Xususiy mulk mulkdorning ishlab chiqarish jarayonida o'z mehnati va yollanma mehnatni qo'llashi orqali shakllanadi. Shaxsiy mulk uning egasining shaxsiy mehnat qilishi natijasida tashkil topadi. Ularga shaxsiy va oila mulki hisoblangan fermer, dehqon xo'jaliklarining mulki kiradi.

-Jamoa mulki. Bu mulk tarkibiga qishloq xo'jaligida jamoa korxonalarining,

shirkat xo'jaliklarining, ijara korxonalarining hamda birlashmalarning mulklari kiradi.

-Aralash mulk. Bu mulk turli xildagi mulkchilik shakllarining o'zaro manfaatli uyg'unlashishi natijasida shakllanadi. Jumladan, respublika qishloq xo'jaligidagi jamoa va davlat mulkchiligiga asoslangan xo'jaliklarning chet davlatdagi korxonalar bilan birikib faoliyat yuritish maqsadida tashkil etgan qo'shma korxonalarining mulki.

Davlat mulki. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan shug'ullanadigan davlat korxonalarining mulkidir.

Boshqa davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar, yuridik hamda jismoniy shaxslar mulki. Mulkchilikning bu shakliga asoslangan holda chet davlatlar, xalqaro tashkilotlar, yuridik hamda jismoniy shaxslar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanadigan mustaqil korxonalarni yoki o'z bo'limlarini, fakolatxonalarini tashkil etishlari mumkin.

Demak hozirgi davrda qishloq xo'jaligida amaldagi qonunlar talablariga muvofiq mulkning quyidagi shakllari faoliyat ko'rsatmoqda:

- Davlat mulki;
- Jamoa mulki;
- Xususiy mulk;
- Aralash (qo'shma) mulk.

Baliqchilik xo'jaligidagi tadbirkorlarning mulkiy huquq obyektlari quyidagilar hisoblanadi:

- bino va inshootlar, uy-joylar;
- kuch va ishchi mashinalar, jihozlar;
- transport vositalari, as mavzu-uskunalar;
- hisoblash, kompyuter texnikalari;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari;
- ishehi va mahsuldor hayvonlar;
- baliqlar va uning urug'lari;
- ko'p yillik daraxtlar (bog'lar, toklar, tutlar);

Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida rivojlangan. Go'sht va sut ishlab chiqarish Samarqand, Qashqadaryo, Toshkent, Buxoro va Jizzax viloyatlarida rivojlangan.

Bunday hol albatta shunday hududlarning savdo shahobchalarini hamda aholini shu mahsulotlarga bo'lgan talablarini qondirilishiga ijobiy ta'sir etadi. Dehqonlar hamda oila tomorqa xo'jaliklari ishlab chiqargan ortiqcha mahsulotlarni esa ularga nisbatan talab bo'lgan hududlarga olib borib sotadilar. Kelajakda respublika aholisini bosh soni oshadi, bu esa oilani ko'payishini taqazo etadi. Shuning munosabati bilan respublikada ularni yer bilan ta'minlashga alohida e'tibor berish lozim. Shuning bilan birgalikda ularga yetishtirgan mahsulotlarni sotishda qonun doirasida ko'proq erkinlik berish bilan birgalikda, turli hildagi imtiyozlar ko'lamini kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Ularga turli yo'nalishlarda hizmat ko'rsatish bo'yicha yordam berishni rivojlantirish lozim. Masalan, ular ishlab chiqarayotgan mahsulotlarini sifatli va samarali sotish uchun idishlar bilan ta'minlashda, mahsulotlarni tashishda, qayta ishlab sotishda va boshqa tadbirlarga ko'maklashishi kerak. Shuning bilan birgalikda kelajakda dehqon va oila tomorqa xo'jaliklari o'zlarining ixtiyorida barcha resurslaridan to'liq va samarali foydalanishga, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etishga doimo alohida e'tibor berishlari zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tarmoqda mulkchilik munosabatlarining huquqiy asoslari qaysi qonunlarda o'z aksini topgan?
2. Qishloq xo'jaligida mulkchilikning qanday shakllari mavjud?
3. Qishloq xo'jaligida qanday mulk subyektlari mavjud?
4. Nimalar korxonalarining mulk obyekti hisoblanadi?
5. Baliq yetishtiruvchi xo'jalik turlari haqida tushuncha bering.
6. Fermer va dehqon xo'jaliklari ta'rifini izohlab bering.
7. Fermer xo'jaliklari rivojlanishining samaradorligini isbotlab bering.
8. Qo'shma korxonalar haqida tushuncha bering.
9. Fermer xo'jalik to'g'risida sizning tushunchangiz qanday?
10. Fermer xo'jaligining maqsad va vazifasi nimadan iborat?

11. Fermer xo'jaligini tashkil etishning huquqiy asoslarini qanday xujjatlar asoslash uchun zarur bo'lgan hujjatlar shaklida ko'rsatib bering.

12. Fermer xo'jaligini tashkil etishdagi xususiyatlar nimalardan iborat?

13. Fermer xo'jaligi qanday tartiblarda tashkil etilmoqda?

14. Fermer xo'jaliklarining respublika iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati qanday?

15. Fermerlikni rivojlantirish bosqichlari qanday?

16. Dehqon va oila tomorqa xo'jaliklarini holatini ko'rsatib bering.

17. Nima uchun fermerlikni rivojlantirishga ustuvorlik berilgan?

18. Fermerlikni rivojlantirishdagi ustuvorlik yo'nalishlari nimalardan iborat va boshqalar.

7-mavzu: BALIQCHILIKDA YER FONDIDAN VA SUV

RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH. YER KADASTRI

1. Respublikamizda baliqchilikni rivojlantirishda yer va suv resurslarini ishlab chiqarishdagi ahamiyati va xususiyatlari.

2. Baliqchilikda yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.

3. Yer kadastri, uning tarkibi va mazmuni.

1.1. Respublikamizda baliqchilikni rivojlantirishda yer va suv resurslarini ishlab chiqarishdagi ahamiyati va xususiyatlari.

Yer kurrasini umumiy maydoni 510 mln kvadrat km. Yoki 51 mlrd gektar. Shundan 134 mln kvadrat km yoki 13.4 mlrd gektari yer fondidir. U qit'alar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan: Osiyo qit'asida 33.1 foiz, Yevropada – 8.0 foiz, Afrikada – 22.5 foiz, Amerikada (shimoliy va janubiy) - 30.1 foiz va nihoyat Avstraliya hamda Okeaniyada – 6.3 foiz. O'zbekistonning yer fondi 2020-yilning 1-yanvariga ko'ra 44410.3 ming gektarni tashkil etadi. Jahonning hamda O'zbekiston Respublikasining yer fondini amaliy jihatdan bir gektarga ham taqsimlash imkoni yo'q. Shuning uchun yer fondi iqtisodiyotda cheklangan resurslar tarkibiga kiritilgan. Lekin unga jahonda hamda O'zbekistonda talab yil

sayin oshib bormoqda. Bunga eng asosiy sabab aholi sonining yil sayin oshib borishidir. Aholining oshishi natijasida uning barcha turdagi (uy-joy, korxonalarni) qurish uchun ma'lum miqdordagi yer ajratiladi. Oqibatda foydalaniladigan yer maydoni kamayib boradi. Bunday holat, qolgan yerlardan samarali va to'liq foydalanishni taqozo etadi. Bu ayrim hududlarda nihoyatda dolzarb muammoga aylanmoqda. Bu muammoni yanada dolzarb bo'lishiga quyidagi omillar ham ta'sir etadi. Jumladan, aholini joylashishi. Jahonda 2007-yilga 6469.8 mlrd kishi istiqomat qilgan. Shulardan 60.55% Osiyo qit'asida, 11.15% yevropada, 13.73% Afrikada, 13.76% Amerika qit'asida va 0.81% Avstraliya va Okeaniyada joylashgan. 2020-yilning iyuliga esa jahon aholisi 7.5 milliardni tashkil etgan.

7.1-jadvaldagi raqamlar jahonning yer fondini hamda aholisini bir hilda taqsimlanmaganligidan dalolat beradi. Masalan Osiyoda jahon yer fondining 33.1 foizi joylashgan holda jahon aholisining 60.55 foizi yashamoqda. Amerika qit'asida esa jahon yer fondining 30.1 foizi joylashgan holda jahon aholisining 13.76 foizi yashamoqda.

7.1-jadval

Jahon yer fondini hamda aholisini qit'alar bo'yicha joylashishi.*

Hududlar. (Qit'alar)	Jami yer fondi		Aholi bosh soni		Bir kishiga to'g'ri keladigan yer. ga
	Maydoni mlrd.ga	Salmog'i%	Kishi mln.	Salmog'i%	
Osiyo	4.43	33.1	3917.5	60.55	1.13
Yevropa	1.07	8.0	721.6	11.15	1.48
Afrika	3.02	22.5	888.0	13.73	3.40
Amerika	4.03	30.1	890.5	13.76	4.53
Avstraliya va Okeaniya	0.85	6.3	52.2	0.81	16.28
Jahon bo'yicha	13.4	100.0	7269.8	100.0	2.07
O'zbekiston Respublikasi	44.4 mln	100.0	34 mln	100.0	1.59

* Davlat statistika Qo'mitasi hamda Ru wikipedia.org/wiki ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Jahonning suv resurslari ham shunday nomutanosibda taqsimlangan. yevropada esa yer fondi kam bo'lgan holda aholi zich joylashgan. Natijada bir kishiga to'g'ri keladigan yer maydoni, ya'ni aholini yer bilan ta'minlanganlik

suvi yil davomida taqqilannagan boshqa ishlarni amalga oshirish.

Ushbu tadbirlar suv fondi yerlaridan foydalanuvchilar va suv fondi yerlarining quyidagi majburiyatlarni bajarishlari lozim: suv fondi yerlaridan qabul qilingan suv obyektlaridan oqilona foydalanishlari, suvni tejab-tyergab olishni suv fondi yerlaridagi suvni sifatini yaxshilash, tiklash va ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik; suv fondi yerlarini muhofaza qilish maqsadida iflos moddalar ajratilib qolgan oqindi suvlarni suv obyektlariga oqizishni tamomila to'xtatish shartlarini ta'minlash; suv fondi yerlari hududida ekologik vaziyatni yomonlashtiruvchi yo'l qo'ymaslik; suv fondi yerlarini muhofazalaydigan ixota, barzax va boshqa daraxtlarni saqlash; suv fondi yerlarida suvni muhofazalaydigan taqchil suv xo'jalik inshootlarini ham da texnik qurilmalarni soz holda ta'mirlash, olib tashlash suvni hisob-kitob qilib borishlari; suv fondi yerlaridan foydalanuvchi uchun yer egalig'ini yoki suv fondi yeri uchun ijara xaqini o'z vaqtda to'lab, boshqa yerdan foydalanuvchilar, yer egalari, yer uchastkasi ijarachilari va o'zlarining huquqlarini bo'zmasliklari; maxalliy davlat xokimiyati organlari suv fondi yerlaridan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan ma'lumotlarni o'z vaqtda taqdim etishlari; suv fondi yerlarini suv, atamoli yuzasidan saqlash ushbu kategoriya yerlarini meliorativ, agrotexnik va boshqa ishlariga javob berishni ta'minlash; suv fondi yerlarida suvdan va yerdan foydalanuvchilarga berilgan huquqlarining buzilishiga, shuningdek xo'jalik va boshqa obyektlarga (yerlar, o'rmonlar, hayvonot dunyosi, foydali qazilmalarga va boshqalar) zarar etkazilishiga yo'l qo'ymasliklari; davlat organlari suv fondi yerlarini muhofaza qilish yuzasidan respublika dasturi va hududiy dasturlar dasturlari zamon chora tadbirlarni ko'rishlari lozim.

Suv fondi yerlaridan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari suv fondi yerlaridan oqilona foydalanishni va ularni muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Suv fondi yerlarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati, yer va suv resurslari

qishloq xo'jaligining asosiy vositasi ekanligi.

2. Yer va suvlarning tarkibi, ularni xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Yer va suvdan foydalanish darajasini hamda samaradorligini qaysi ko'rsatkichlar ifodalaydi?
4. Yer kadastri, uning tarkibi, amalga oshirilishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Yer monitoringi, uning mazmuni haqidachi?
6. Yer va suv resurslaridan foydalanish darajasini hamda samaradorligini oshirishning qanday yo'llari bor?
7. Suv fondi yerlari tushunchasi nimani anglatadi?
8. Suv fondi va suv fondi yerlari tushunchalari o'rtasida qanday farq mavjud?
9. Suv fondi yerlari huquqiy holatida qanday xususiyatlar mavjud?
10. Suv fondi yerlarining huquqiy holati qaysi qonun hujjatlari bilan tartibga
11. solinadi?
12. Suv fondi yerlaridan foydalanuvchilarning qanday huquqlari mavjud?
13. Suv fondi yerlaridan foydalanuvchilarga qanday majburiyatlar yuklatilgan?

8-mavzu: BALIQCHILIKDA MODDIY-TEXNIKA RESURSLARI, FAN- TEXNIKA TARAQQIYOTI, INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

8.1. Baliqchilikda moddiy-texnika resurslari mohiyati, zarurligi va tarkibi.

8.2. Baliqchilik xo'jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

8.1. Baliqchilikda moddiy-texnika resurslari mohiyati, zarurligi va tarkibi.

Davlatning, aholining hamda tashqi bozorning talablarini sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan qondirish uchun ularni yetishtirishni ko'paytirish obyektiv zaruriyat hisoblanmoqda. Baliqchilik xo'jaligini intensiv rivojlantirishda, mavjud ishlab chiqarish potentsialining samaradorligini oshirishda moddiy-texnika bazasining ahamiyati katta bo'lib, uni kengaytirish, qayta tashkil qilish va

Ushbu talabni qayta qilib talab etiladi.

Moddiy-texnika xo'jaligini moddiy-texnika bazasi baliqchilik xo'jaligida mavjud bo'lgan barcha mehnat vositalari va mehnat buyumlari yig'indisidir.

Uning tarkibiga yer resurslari, suv havzalari, ishlab chiqarish imoratlari, bino-inshootlar, baliqchilik xo'jaligi mashinalari va jihozlari, transport vositalari, baliqchilik baliq urug'lari, mahsuldor va ishchi hayvonlar, ko'p yillik daraxtlar, suv resurslari, urug'lik, baliq ozuqalari, neft mahsulotlari, kimyo vositalari, urug'liklar, yoqilg'i, yog'lovchi, qurilish materiallari va boshqalar kiradi.

Uning tarkibiy xo'jaligilari moddiy-texnika bazasining tarkibiy tuzilmasi:

Baliqchilik xo'jaligilari tasarrufidagi yer uchastkalari.

Baliqchilik xo'jaligilaridagi ko'p yillik daraxtlar va uzumzorlar.

mahsuldor va ishchi hayvonlar.

Baliqchilik xo'jaligilaridagi bino-inshootlar, texnikalar, mashinalar va boshqa ish qurollari

Baliqchilik xo'jaligilaridagi aylanma mablag'lar (urug'lik, ozuqa, yoqilg'i, mineral o'g'itlar)

Baliqchilik xo'jaligilarining hisob raqamidagi pul mablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar

Baliqchilik xo'jaligilarining ta'sischi asosida tashkil qilingan qayta ishlash korxonalari, do'konlari va agrofimlar hisobidagi mol-mulki.

Ushbu resurslar yordamida baliqchilik xo'jaligida turli xildagi ishlar, sizmatlar bajarilib, mahsulotlar yetishtiriladi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida olib borilgan ishlar holati yaxshilanadi, yangilarini yaratish maqsadida katta ishlar qilinadi. Moddiy resurslarni ishlab chiqarishda qo'llash natijasida serhosil, samarali, qimmatli, sermahsul chorva zotlari, har tomonlama qulay va samarali hisoblanadigan yangi texnologiyalar yaratiladi.

Baliqchilik xo'jaligining moddiy-texnika resurslari milliy iqtisodiyot resurslarining muhim qismi hisoblanadi. Ular mulk sifatida tarmoqning, barcha korxonalar iqtisodiy asosini tashkil etadi. Korxonalarning moddiy-texnika bazasi muvohiq bo'lsa, ularda iqtisodiy jihatdan rivojlanish uchun asos

mavjudligidan dalolat beradi.

Bundan ko'rinib turibdiki, baliqchilik xo'jaligilarini yuqoridagi moddiy-texnika vositalariga ega bo'lmaliklari ularni kelgusida iqtisodiy baquvvat xo'jalik sifatida faoliyat ko'rsata olmasliklarini bildiradi.

Har bir hududda baliqchilik xo'jaligilarining moddiy-texnika ta'minotini mustahkamlashda hisobga olinadigan omillarga quyidagilar kiradi:

- hududlar bo'yicha baliqchilik xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish tarkibi;
- baliqchilik xo'jaligilarining ixtisoslashganlik darajasi;
- baliqchilik xo'jaligi ekinlarining tarkibi;
- baliqchilik xo'jaligi baliqlarining mahsuldorligi;
- baliqchilik xo'jaligi baliqlarining moddiy-texnika resurslariga bo'lgan talabi.

Baliqchilik xo'jaliklarining moddiy-texnika vositalari bilan ta'minlash va mustahkamlash mamlakat miqyosida moddiy-texnika resurslarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar faoliyatini modernizatsiyalashtirish, ya'ni o'zaro raqobatlashadigan, ichki va tashqi bozorga sifatli hamda talabgor mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar safini ko'paytirish talab etiladi.

Fan-tehnika taraqqiyotini amalga oshirilayotganligi tarmoqda bug'doy, chiqit va boshqa urug'larning yangi navlarini yaratilayotganligi, yangi traktor, kombayn va boshqa texnikalarni ishlab chiqarilayotganligi va boshqalar yaqqol misol bo'la oladi.

Fan-tehnika revolyutsiyasi deganda biz amalga foydalanilayotgan moddiy-texnik resurslarning o'rniga mutlaqo mavjud bo'lmagan yangi resurslarni ishlab chiqarilishi nazarda tutiladi. Lekin ular mavjudlaridan mazmunan, mohiyatan tubdan farq qilmasligi mumkin. Tarihda bunga traktor, kombaynlarni, kimyoviy vositalarni yaratilishi misol bo'lishi mumkin. Istiqbolda esa markazdan boshqariladigan texnikalarni yaratilishi va boshqalar. Shuning natijasida tarmoq uchun serhosil, tez-pishar navlar, sermahsul chorva zotlari, har tomonlama qulay va samarali hisoblangan texnikalar, ilg'or texnologiyalar yaratildi.

Shunday moddiy-tehnika resurslarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishidagi

... muvofiqda ulkan. Chunki barcha turdagi dehqonchilik hamda ... muhsulotlarini yetishtirishda yerdan foydalaniladi. Demak, yer ... yuqoridagi mahsulotlarning yetishtirilishi ta'minlanmaydi. ... dehqonchiligi sug'orishga asoslanganligi munosabati bilan suv ... alamiyati ham ulkan. Kam suv talab etadigan, tezpishar, sifatli va ... navlar bo'lmasa mahsulotlar miqdorini ta'minlash imkoniyati ... Warcha talablarga javob beradigan texnikalar bo'lmasa ishlarni ... cho'zilib jonli mehnat sarfi oshib ketadi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini iqtisodiy mazmuni, ... etilishi hamda foydalanilishi bo'yicha 8.1-chizmadagi tartibda ...

- I - harpo etilishi bo'yicha;
- II - ishlab chiqarishga munosabati bo'yicha;
- III - ishlab chiqarishda qatnashishiga ko'ra;
- IV - asosiy ishlab chiqarilishi bo'yicha, guruhlashtirilgan

... qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari respublika xalq ... muhim qismi hisoblanadi. Ular mulk sifatida tarmoqning, ... negizini, asosini tashkil etadi. Korxonalarining moddiy- ... bo'lsa, ularni iqtisodiy jihatdan rivojlanish uchun asos ... beradi. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari ... tabiiy va iqtisodiy resurslardan iboratdir. Tabiiy resurslar ... ayrim chorva hayvonlari, issiqlik hamda yog'ingarchilik ... Ularining asosiy qismi davlat tasarrufida bo'lib, ... foydalanish uchun beriladi.

... resurslar esa iqtisodiy potentsialning tarkibiy qismi bo'lib, moddiy, ... ham la mehnat resurslaridan tashkil topadi. Qishloq xo'jaligini:

... resurslariga ishlab chiqarishning moddiy vositalari: binolar, ... traktorlar, kombaynlar, barcha turdagi kimyoviy vositalar, ... yem-xashaklar, chorva hayvonlari, yoqilg'i, yog'lovchi, ... materiallar kiradi.

ularga ta'sir etgan omillar aniqlanib, kelajakda ularni yaxshilash chora-tadbirlari belgilanadi.

Moddiy resurslar – energiya resurslari, mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish vositalari, kimyoviy moddalar, transport vositalarini o'z ichiga oladi. Baliq xo'jaligida elektr energiyasi asosan ishlab chiqarishda mexanik maqsadlar uchun, shuningdek texnologik maqsadlar uchun (sovuq, elektrokapping va boshqalar) ishlatiladi. Ba'zi baliq turlarini jalb qilish va konsentratsiyalash uchun sirt va suv osti yoritgichi yoki zaif elektr maydon ishlatiladi. Konserva ishlab chiqarishda mikroto'liqlik energiya va infraqizil nurlanish yordamida baliqni qovurish usuli qo'llaniladi. Zamonaviy tijorat floti kuchli energiya qurilmalariga ega.

Baliq sanoati sohasida mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish alohida ahamiyatga ega baliq va baliq ovining boshqa obyektlari tez buziladigan xom ashyo hisoblanadi. Mexanizatsiyalash vositalari mahsulot ishlab chiqarishni oshirish, texnologik rejimga aniq rioya qilishni ta'minlash, mahsulot ishlab chiqarish tsiklini qisqartirishga erishish, sifatini oshirish imkonini beradi.

Korxonaning asosiy va yordamchi ishlab chiqarishning me'yoriy ishlashi uchun zarur bo'lgan moddiy-texnik resurslarga, shuningdek, kapital qurilishiga bo'lgan ehtiyojini rejalashtirish;

Talab qilinadigan resurslar miqdori bo'yicha talab va spetsifikatsiyalarni tayyorlash;

- Ta'minot usullari va shakllarini aniqlash;
- Moddiy resurslarni yetkazib beruvchilarni tanlash;
- Resurslar narxini muvofiqlashtirish va yetkazib beruvchilar bilan shartnomalar tuzish;
- Sifatni, miqdorini va yetkazib berish vaqtini nazorat qilishni tashkil etish;
- Korxonaning omborlariga resurslarni joylashtirishni tashkil etish;
- Resurslarni ishlab chiqarish bo'linmalariga yetkazib berishni tashkil etish va korxonaning sexlari va xizmatlari bo'yicha resurslarning sarflanishini nazorat qilish.

Moddiy-texnika ta'minotini rejalashtirish jarayonida quyidagilar aniqlanishi

1.10.10.

1. Korxonaning ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatini ta'minlash uchun qanday moddiy resurslar zarur; ishlab chiqarish dasturini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moddiy resurslar soni;

2. Zarurlarga bo'lgan ehtiyoj ularning turlari va muddatlari bo'yicha jadval tuzishda;

3. Yirik korxonaviy korxonalarni tanlash va ularning imkoniyatlarini aniqlash;

4. Resurslarni aniqlash uchun zarur ombor joylari;

Moddiy-texnika ta'minoti uchun harajatlar;

5. Ishlab chiqarishda ayrim moddiy resurslarni o'z korxonasida ishlab chiqarib berishni ta'minlash imkoniyati.

6. Zarurlarga bo'lgan ehtiyojni hisoblash mumkin: to'g'ridan-to'g'ri hisob-kitob usuli ($\text{1000000 m}^3 \text{ yil} \cdot \text{ishlab chiqarish hajmi}$);

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Moddiy resurslarda resurslari deganda nimani tushunasiz?

2. Yuzmaqim resurslarida moddiy-texnika resurslarining o'rni va ahamiyatini tushuntirib bering.

3. Qanday bo'limda moddiy-texnika resurslarining tarkibi nimalardan iborat, ularning har biri qanday xususiyatlarga ega?

4. Moddiy-texnika taraqqiyoti, yo'nalishlari, samarali texnologiya deganda nimani tushunasiz?

5. Moddiy-texnika resurslaridan foydalanish darajasi va samaradorligi taqqoslanishi deganda-chi?

6. Korxonaning faolligining moddiy-texnika bazasi nimalardan tashkil topadi? Uning o'zgarish sabablarini ko'rsating.

7. Korxonaning moddiy-texnika resurslaridan to'liq va samarali foydalanish uchun qanday ma'mulotni hal etish kerak?

9-maygi BALIQCILIKDA ASOSIY FONDLARI VA ASOSIY VOSITALAR ULARDAN SAMARALI FOYDALANISHI

9.1.Asosiy va aylanma fondlar (vositalar) haqida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlashtirilishi

9.2.Asosiy fondlari (vositalar) va ulardan foydalanish darajasini, samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi.

9.3.Aylanma fondlar (vositalar), ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi.

9.4.Asosiy va aylanma vositalarning, fondlarning shakllantirishi, barpo etilishi

9.1.Asosiy va aylanma fondlar (vositalar) haqida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlashtirilishi

Baliqchilik xo'jaliklarini barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun uning moddiy-tehnika bazasini mustahkam qilib barpo etish lozim. Chunki moddiy-tehnika resurslari yordamida barcha turdagi mahsulotlar ishlab chiqariladi. Ularga yer resurslari, suv havzalari, ishlab chiqarish imoratlari, inshootlari, baliqchilik xo'jaligi mashinalari va jihozlari, transport vositalari, baliqlar, baliq urug'lari, mahsuldor va ishchi hayvonlar, ko'p yillik daraxtlar, suv resurslari, urug'lik, baliq ozuqalari, neft mahsulotlari, kimyo vositalari, urug'liklar, yem-xashaklar, yoqilg'i, yog'lovchi, qurilish materiallari va boshqa vositalar kiradi.

Ularni baliqchilik xo'jaliklari ishlab chiqarishda qatnashib, o'zlarining mazmun, mohiyatiga qarab asosiy va aylanma vositalarga ajratiladi. **Asosiy vositalar deb** qishloq xo'jaligida uzoq yillar davomida xizmat qilib o'z ko'rinishini o'zgartirmasdan, o'z qiymatini asta-sekinlik bilan (eskirishini) ishlab chiqarilgan mahsulotlarga, ish va hizmatlarga yilma-yil o'tkazib beradigan vositalarga aytiladi.

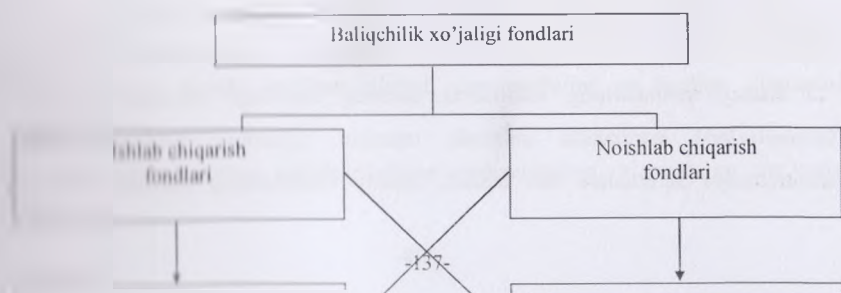
Aylanma vositalar deb tarmoq ishlab chiqarishidagi ish jarayonlarida bir marta qatnashib, o'zining shaklini to'liq o'zgartiradigan hamda o'z qiymatini ishlab chiqarilgan mahsulotlarga, ish va hizmatlarga to'liq o'tkazadigan vositalarga aytiladi. Asosiy va aylanma vositalarning qiymat holidagi ko'rinishiga **fondlar** deyiladi.

Ular umumiy iqtisodiy mohiyati, shakllanishi, ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, ishlab chiqarish hamda noishlab chiqarish fondlariga bo'linadi. Ular birinchi hollarda ishlab chiqarish jarayonida bevosita va bilvosita qatnashishiga ham bo'linadi. Masalan, yer, suv, o'g'it, urug'lik, em-xashak, yem-haqiraydigan, ishlov beradigan traktorlar qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda bevosita qatnashadi. Chunki ular mahsulot yetishtirish hajmiga, tarmoqqa bevosita ta'sir etadi. Xo'jaliklarning ma'muriy, madaniy va boshqa binolari, dala mahiyonlari, omborxonalar, xizmat ko'rsatuvchi texnikalar, transport va boshqa vositalar ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga, tarmoqqa bevosita ta'sir etadi. Lekin ularning mahsulotlarni ishlab chiqarishda umumiy ahamiyatini inkor etish maqsadga muvofiq emas. Ular iqtisodiy mahiyatga, ya'ni shakllantirilishi, mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, asosiy hamda aylanma fondlarga bo'linadi. Ular umumiy holda ko'rsatish va qatnashishi bo'yicha asosiy va aylanma vositalar ham deb ataladi (1.1-chizma).

Ular ishlab chiqarish jarayonidagi funktsional faoliyatiga ko'ra, mehnat predmetlari hamda mehnat vositalariga bo'linadi. Xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida yaratilib, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishda inson mehnati predmeti sifatida ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashib, o'z shakllarini to'liq o'zgartirib olinadigan predmetlar, vositalar tarmoqning mehnat predmetlarini tashkil etadi. Ularning natijasi holdagisi aylanma vositalar, qiymat holdagisi esa **aylanma fondlar** deb ataladi.

9.1-chizma

Baliqchilik xo'jalik fondlarini turkumlashtirilishi

Ularga sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan yoqilg'i, yog'lovchi materiallar, kimyoviy vositalar, mahalliy o'g'it, yem - xashak ish haqi, arzon, tez to'zuvchi materiallar va boshqalar kiradi. Ular tarmoqning mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida bir marta qatnashib, o'z shakllarini to'liq o'zgartirib, qiymatini ham ularga o'tkazadigan predmetlardir. Tarmoqda band bo'lgan insonlarning ongli mehnati qaratilgan mehnat predmetlari yordamida qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, xizmatlarni bajarish maqsadida bir necha yillar davomida foydalaniladigan narsalar, vositalar mehnat vositalari hisoblanadi. Ular tabiat tomonidan hamda sanoat, qishloq xo'jalik tarmoqlarida yaratilgan bo'lib, turli xildagi mahsulotlarni yetishtirishda, xizmatlarni, ishlarni bajarishda bir necha yillar davomida foydalanilib, o'z ko'rinishini, shakllarini o'zgartirmasdan, lekin qiymatining ma'lum bir qismini mahsulotlarga, ishlarga, xizmatlarga o'tkazib boradigan vositalardir. Bunday vositalar hozirgi davrda respublikada 15 (Rossiya Federatsiyasida 50) minimal oylikdan yuqori qiymatga ega bo'lgan va 1 yildan ko'proq xizmat qiladigan ishlab chiqarish vositalaridir. Ularga qishloq xo'jalik texnikalari hisoblangan mashina-tractorlar, kombaynlar, seyalkalar, kultivatorlar sug'orish inshootlari, binolar, stanoklar va boshqalar kiradi. yerlar, tabiiy o'rmonlar – tabiat mahsulidir. Ishchi va mahsuldor chorva hayvonlari, bog'zorlar, tokzorlardan qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish uchun bir necha yillar mobaynida foydalaniladi. Ular qishloq xo'jaligining asosiy vositalarini tashkil etadi. Asosiy vositalar yillar davomida jismoniy hamda ma'naviy eskiradi. Fan-texnika taraqqiyoti innovatsion jarayon natijasida yangi, zamonaviy texnikalarning yaratilishi tufayli ular ma'naviy jihatdan ham eskiradi.

Asosiy vositalarning eskirishini ularning amaldagi eskirish me'yorlari (normativlari) yordamida aniqlash mumkin. Ularning eskirish qiymati amortizatsiya summalari, deb ataladi. Asosiy vositalarning eskirish me'yorini

belgilan. beruvchi amortizatsiya me'ori asosida ularning eskirish qiymati
summasi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$As = \frac{ABq}{An} * 100$$

unda: As - asosiy vositaning amortizatsiya summasi (so'm);

ABq - asosiy vositaning balans qiymati (so'm);

AB - asosiy vositaning eskirish me'ori (koeffitsiyentda, foizda, yilda).

As ni vositalarning amortizatsiya summalari yordamida ularning xizmat
muddatlarini ham aniqlash mumkin. Buning uchun asosiy vositaning
balans qiymatini uning eskirish summasiga taqsimlash lozim.

Asosiy vositalarning eskirish me'ori (normativi) berilmaganda asosiy
vositalarning balans qiymatini uning xizmat muddatiga taqsimlash natijasida eskirish
me'ori aniqlanadi. Xo'jalikda bir necha yillar davomida ishlatilgan vositalar
qisqartirilgan bo'lsa, ular balans qiymatiga qo'shiladi.

Uzoq ijtimoiy sharoitida korxonalar fan-texnika taraqqiyoti innovatsion
rejalari natijasida yaratilgan yangi, serunum texnika vositalarini sotib olishga
qaratiladi. Xo'jalikda uzoq yillar davomida ishlatilayotgan, ma'naviy jihatdan
qariyb tashqir bo'lgan va ishlab chiqarishdan chiqariladi. Bunda asosiy vositalarning
amortizatsiya summasini aniqlashda tezkor amortizatsiya usulidan ham foydalaniladi.
Ushbu usulning belgilangan me'ori yo'q. Shuning uchun xo'jaliklar eskirish
summasini o'z imkoniyatlarini, fan-texnika taraqqiyoti ta'sirini e'tiborga olgan
holda hisoblanadi. Agarda ishlatilayotgan mashinalar, traktorlar, kombaynlar
va boshqa jihozlardan eskirgan bo'lsa, ularni normativ bo'yicha emas, qisqaroq
me'ori bilan hisoblab, ishlab chiqarishdan chiqarish mumkin. Lekin bu
holatda ular yordamida yetishtiriladigan mahsulotlarning tannaxrlariga bevosita
ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bunda mahsulot tannaxriga olib boriladigan amortizatsiya
summasi hisoblanadi. Shuning uchun bu usulni qo'llashdan avval ularning
amortizatsiya summasi, daromadlarini va boshqa jihatlarini
e'tiborga olish lozim.

Ushbu qiymatlar yetishtiriladigan mahsulotlarga, xizmatlarga me'yoriy

hujjatlarda belgilangan tartibda o'tkaziladi.

Asosiy va aylanma vositalar mahsulot ishlab chiqarib, qishloq xo'jaligini rivojlantirishda nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki ularsiz talabni qondiradigan miqdorda sifatli mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas. Masalan, yersiz, suvsiz, urug'siz turli xildagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish imkoniyati nihoyatda cheklangan. Mashina, traktor, kombaynlar va mexanizmlarsiz mehnat va mablag' sarfi tejalishi ham cheklangan. Demak, ulardan oqilona foydalanish natijasida mehnat va mablag' harajatlari tejaladi.

Demak, asosiy va aylanma vositalardan oqilona va samarali foydalanish tufayli baliqchilik xo'jaliklari iqtisodiyoti rivojlanadi. Natijada aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yaxshilanadi. Shuning uchun bunday vositalarni yaratishga, qurishga, ta'mirlashga, ulardan yaxshi foydalanishga hukumatimiz alohida e'tibor berib kelmoqda.

9.2. Asosiy fondlari (vositalar) va ulardan foydalanish darajasini, foydalanilgan ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi.

Ushbu asosiy vositalari ishlab chiqarish fondlari (vositalari)ning katta qismini tashkil etadi. Ularga qishloq xo'jaligida qatnashadigan barcha vositalar kiradi. Ular qishloq xo'jalik korxonalarining doimiy kapitalini tashkil etadi. Funksional vazifasiga qarab, asosiy fondlar (vositalar) ishlab chiqarish va noishlab chiqarish vositalariga bo'linadi. (9.2.1-chizma).

Ushbu ishlab chiqarish vositalariga bevosita moddiy ishlab chiqarish sohasida foydalanilgan fondlar (vositalar), noishlab chiqarish vositalariga esa, xo'jalikning umumiy mahsulot saroylari, maktablar, sog'likni saqlash idoralari, yasli, kasalxonalar va hokazolar kiradi. Ular mehnat resurslarini takror ishlab chiqarishda katta rol o'ynaydi.

Asosiy fondlarning alohida turlari Baliqchilik xo'jaliklari ishlab chiqarishida ham foydalanilmoqda. Ulardan ba'zilari asosiy ishlab chiqarish bilan bog'lanmagan va baliqchilik, o'simlikchilik mahsulotlarini taqsimlashda asosiy ommi hisoblanadi. Ularga traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalari. Baliqchilik xo'jaliklari mashinalari, texnikalari va hokazolar kiradi. Ushbu asosiy fondlar qullish, savdo va qishloq xo'jalik korxonalaridagi umumiy mahsulotlarni ko'ribqalarga yo'naltirilgan. Shuning uchun asosiy fondlar qishloq xo'jaligida bevosita qatnashuvchi va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishda bevosita qatnashmaydiganlarga bo'linadi.

Ushbu mahsulot ishlab chiqarishda asosiy rol qishloq xo'jaligida qatnashuvchi fondlarga tegishlidir, chunki ular asosiy ishlab chiqarish fondining 80% ni tashkil etadi. Bu fondlarga quyidagilar kiradi:

- yer va olinadigan yerni qishloq xo'jalik yerlari;
- ishlab chiqarish sohasidagi binolar;
- inshootlar;
- mashina va texnikalar;
- transport vositalari;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari;

9.4. Asosiy va aylanma vositalarning, fondlarning shakllantirilishi, barpo etilishi

Baliqchilik xo'jaliklari uchun zarur bo'lgan asosiy va aylanma vositalar bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida turlicha yo'llar bilan shakllantirilib, barpo etilmoqda. Qishloq xo'jaligidagi korxonalar ayrim asosiy vositalarni (bino, inshootlarni) o'zlari qurmoqdalar, qishloq xo'jalik texnikalarini ta'mirlamoqdalar, chorva hayvonlarini parvarish qilib, yetishtirmoqdalar. Masalan, bog'zorlar, tokzorlarni barpo etmoqdalar. Ayrimlarini, ya'ni texnikalarni sotib olmoqdalar, ba'zi birlarini ijaraga olmoqdalar. Bunda o'z mablag'laridan hamda chetdan jalb etilgan mablag'lardan, asosiy vositalarni barpo etishda sof daromadlaridan ajratilayotgan mablag', amortizatsiya fondi, asosiy vositalarni sotishdan, tugatishdan tushayotgan mablag'lardan foydalanmoqdalar. Ular etmagan hollarda aksiyalar chiqarib, sotish natijasida ham mablag'larni barpo etish mumkin. Lekin bu munosabat Baliqchilik xo'jaliklari korxonalarida ayrim sabablarga ko'ra rivojlanayotgani yo'q.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini rivojlantirish maqsadida davlat mablag'lar bilan yordam bermoqda. Dastavval davlat byudjetidan qishloq xo'jaligida yangi yerlarni o'zlashtirish, foydalanilayotgan zax va sho'rlangan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv bilan ta'minlash ishlari hamda ekologiyani sog'lomlashtirish uchun mablag' ajratiladi. Buning uchun Respublika Moliya Vazirligi qoshida davlat buyurtmalari bo'yicha belgilangan miqdordagi mahsulotlarni sotib olish uchun maxsus fond tashkil etilgan. Shu fondan qishloq xo'jaligiga mablag'lar transh shaklida berilmoqda. Uning asosiy qismi yilning boshida xo'jaliklarga ajratilmoqda. Xo'jaliklar bu mablag'larning 93 foizidan ko'proq qismini o'g'itlar, yoqilg'i, yonilg'i, yog'lovchi materiallar hamda ehtiyot qismlar sotib olganliklari uchun maqsadga muvofiq sarflaydilar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy va aylanma vositalarni ta'sisчилarning, homiylarning mablag'laridan foydalangan holda ham qurish, sotib olish mumkin. Hozirgi davrda qishloq xo'jalik korxonalarini yerlarning unumdorligini oshirish maqsadida sug'orish, kollektor-drenaj tizimlarini hamda xo'jalik uchun zarur bo'lgan bino va

... kapital ta'mirlashda ixtisoslashgan qurilish tashkilotlari foydalanmoqdalar.

... bu yo'llarini bajarishga xo'jaliklarning o'z mablag'lari etishmagan hollarda ishlab chiqaruvning yaqqincha bo'sh bo'lgan mablag'laridan kreditlar hisobida ham foydalanishlari maqsadga muvofiqdir. Bunda muvofiqlikni ta'biyat ko'rsatayotgan «Agromashlizing» kompaniyasining tashkilotlari ta'mirlash muammasi. Ulardan jalb etilayotgan mablag'larga davlat hisobidan ajratilgan mablag'lar tijorat banklaridan, hamkorlardan, chet mamlakatlardan olib kelib qisqa muddatli qarzlardan kiradi. Ular hisobidan asosiy va aylanma vositalar barpo etilmaydi. Asosiy va aylanma vositalar barpo etishning bir qismini qisqa muddatli qarzlardan, qishloq xo'jalik korxonalarini o'z ishlab chiqaruvchilarning o'zidan olgan mablag'laridan ham qisqartirish kerak. Shuning uchun xo'jaliklar bu aloqaning doimiyligini ta'minlashga harakat qilishlari kerak.

... Zamonaviy xo'jaliklar xo'jaliklari korxonalarini aksariyat asosiy va aylanma vositalarini sezilarli darajada tarmoqlarning tashkilotlaridan, bazalardan qisqartirish kerak. Ular hamkorlardan, auktionslardan hamda ko'rgazmalardan ham foydalanishlari kerak. Ulardan natija olmayotgan ishlab chiqarish vositalarining bahosi muvofiqlik ta'minlashi uchun ancha yuqori bo'lganligi sababli ko'plab mablag'lar aloqada qolmoqda.

... qishloq xo'jalik korxonalarini ishlab chiqarish vositalarini barpo etish muammasi hamda ta'mirlash yo'llarini rivojlantirishga alohida e'tibor berishlari, shuning uchun aloqalarni rivojlantirishga erishishlari maqsadga muvofiqdir. Bunda ular hamkorlar bilan imkoniyat doirasida uzoqroq muddatga ta'mirlashni ta'minlash, shartnomalarning sifatli tuzilishini, to'liq ta'mirlashni ta'minlash, o'zaro ishonch muhitini yaratishlari kerak.

... bu yo'llariga iechki va tashqi investitsiyalarni olib kirishga va ularning ta'mirlashni ta'minlashga katta e'tibor berish lozim. Buning uchun katta, kichik korxonalarini rivojlantirish zarur. Shu yo'llar bilan tarmoq va xo'jalik

rahbarlari asosiy va aylanma vositalarga bo'lgan talabini qondirishga erishishlari mumkin.

Baliqchilik komplekslarining iqtisodiy salohiyatini rivojlantirish ko'p jihatdan ularning asosiy fondlari holati va foydalanish samaradorligiga bog'liq. O'zbekistonda baliqchilik sohasini rivojlantirishning

2025 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekistonda Baliqchilik sanoatini rivojlantirish strategiyasining (keyingi o'rinlarda Strategiya) vazifalaridan biri bu zamonaviy baliqchilik xo'jaliklarini texnik qayta jihozlash, tashkil etish va modernizatsiya qilishdir. Ushbu vazifaning bajarilishi mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, baliq mahsulotlarining global raqobatbardoshligini ta'minlash bo'yicha umumiy maqsadga erishishda o'z hissasini qo'shishi kerak.

Ushbu muammolarni hal qilishda zamonaviy flotning roliga baho berish qiyin. Kamroq resurslardan foydalanadigan kichik xo'jalik narxlar raqobatida g'olib chiqadi. Fermer xo'jaliklarini zamonaviy qayta ishlash uskunalari bilan jihozlash narxdan tashqari raqobatni rivojlantiradi. Uskunalarni yangilash yo'nalishini tanlash uning texnik holatini ham, undan foydalanish samaradorligini tahlilini ham har tomonlama tahlil qilishga asoslangan bo'lishi kerak. Biroq, bunday tahlilga individual ko'rsatkichlarni hisoblash uchun ma'lumotlarning yetishmasligi, e'lon qilingan statistik ma'lumotlarning gorizontol va vertikal jihatdan taqqoslanmasligi, shuningdek alohida boshqaruv obyektlari bo'yicha ma'lumotlarni ajratishning iloji yo'qligi xalaqit beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Baliqchilik xo'jaligi moddiy texnika bazasi va uning tarkibi qanday?
2. Asosiy va aylanma vositalardan samarali foydalanish yo'nalishlari nimalardan iborat?
3. Asosiy vositalar nima?
4. Aylanma vositalar nima?
5. Baliqchilik xo'jaligining moddiy-texnika resurslari darajasini ifodalovchi

Qiziqchilikka ega ularni aniqlash tartibi qanday?

8. **Yunus-alakayyiy** texnika, texnologiyalarni baliqchilik xo'jaligida **Uzunlikning samaradorligi** nimadan iborat?

9. **Yunus-alakayyiy** boshqaruvni baliqchilik xo'jaligida ko'llashning **Uzunlikning samaradorligi** nimadan iborat?

8. Uzunlikning nima?

9. Uzunlik qaytini nima?

10. Uzunlik natsiya nima?

11.4.2. BALIQCILIKDA MEHNAT RESURLARI, ULARNING BO'LIBI, U VAZDAN FOYDALANISH VA MEHNAT UNUMDORLIGI

11.4.2.1. Mehnat resurslari haqida tushuncha.

11.4.2.2. Mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligi **Uzunlikning samaradorligi** ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

11.4.2.3. Qishloq xo'jaligida mehnat bozori va uni rivojlantirish masalalari

11.4.2.4. Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat **Uzunlikning samaradorligi** oshirish yo'llari

11.4.2.5. Mehnat resurslari haqida tushuncha.

Uzunlikning samaradorligi qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan barcha talablarini **Uzunlikning samaradorligi** va boshqarilgan mehnatning ahamiyati ulkan. Qishloq xo'jaligi **Uzunlikning samaradorligi** harayonni amalga oshirish uchun moddiy, mehnat va kapital **Uzunlikning samaradorligi** bo'lib hisoblanadi. Ushbu resurslar ichida mehnat faol resurs bo'lib, **Uzunlikning samaradorligi** harayon bilan bog'liq va uning darajasi ishlab chiqarish **Uzunlikning samaradorligi** ta'sir ko'rsatadi.

Uzunlikning samaradorligi o'zining og'li, maqsadga yo'naltirilgan faoliyatidir.

Uzunlikning samaradorligi harayon inson mehnati, mehnat predmetlari va vositalari, **Uzunlikning samaradorligi** harayonning amaliy uyg'unlashishini talab etadi. Inson shu ishlab **Uzunlikning samaradorligi** harayon ma'lum hududda, davrda ishga solib, ishlab chiqarish **Uzunlikning samaradorligi** oshiradi.

Ishlab chiqarish jarayonining samarasi, avvalo, mehnat resursining bilimiga, malakasiga, mehnatga munosabatiga, qolaversa, fan-texnika taraqqiyotiga, ishlab chiqarish vositalarining sifatiga, holatiga va nihoyat, tabiiy sharoitga bogliq. Demak, inson o'z faoliyatini ularning barchasini oqilona, uddaburonlik bilan samarali ishga solishga qaratishi kerak. Shunday mehnat iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning tabiati ishlab chiqarish munosabatlari bilan belgilanadi. Demak, talabni qondira olish qobiliyatiga ega boigan qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, xizmatlarni bajarish insonning ongli faoliyati, ya'ni mehnatiga bevosita bogliqdir.

CHunki u qiymatni yaratadi, qolaversa, mehnat insonning ongli-maqсадga yo'naltirilgan faoliyatidir. U bilan mehnat predmetlari hamda vositalari uyg'unlashgan holda ish jarayoni amalga oshiriladi. Bu jarayonning mahsuli qiymat hisoblanadi.

Demak, talabni qondira olish qobiliyatiga ega bo'lgan mahsulotlarni yetishtirish, xizmatlarni bajarish insonning jonli faoliyati (mehnati) bilan mehnat predmetlari va vositalarining maqsadga muvofiq bog'lanishiga bog'liq. Ya'ni, inson mehnati yer traktor chigit (urug') va yoqilg'ilarining ijobiy bog'lanishi natijasida baliq va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiriladi. Ularning miqdori, sifati bevosita yuqoridagi omillarga bog'liq. Lekin inson va uning ongli faoliyati bo'lmasa hech qanday mahsulot yaratilmaydi, ish yoki xizmat bajarilmaydi. Shunday ekan, faqat inson o'zining ongli faoliyati bilan mahsulotlarni yaratadi, ishlarni, xizmatlarni bajaradi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda tabiiy sharoitning (harorat, yog'in va issiq kunlar miqdori) ahamiyati katta. Ishlab chiqarish inson mehnati hamda mehnat proyedmetlari va vositalari, tabiiy sharoitlarni e'tiborga olgan holda samrali uyg'unlashishini talab etadi. Inson shu ishlab chiqarish vositalarini ma'lum hududda, davrda ishga solib, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshiradi. Bu jarayon bir qancha mehnat jarayonlarini o'z ichiga oladi. Jumladan, , baliq yetishtirish uchun xavzalar tayyorlash, ularni ozuqalariga qarash, kislorodga to'yintirish, ishlov berish, hosilni terib olish va boshqalar.

Tarmoqning yangi, unumli texnikalar bilan talab darajasida ta'minlanmaganligi ayrim ish jarayonlarini (sug'orish, chikanka qilish, hosilni yig'ib olish, chorva hayvonlarini oziqlantirish, sog'ish) to'liq mexanizatsiyalashtirish imkonini bermaydi, natijada oddiy jonli mehnat harajatlari ortadi. Qishloq xo'jaligida mehnat jarayonini amalga oshirishda uning samarali bo'lishini ta'minlash uchun barcha xususiyatlarni e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan fuqarolarni mehnat resurslari deb ataladi. Ularning huquqiy asoslari tarkibi hamda faoliyati Respublika Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida, «Mehnat kodeksi»da (04.1996y), «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi (05.1998y) qonunda batafsil ko'rsatilgan. Mehnat resurslari 16 yoshdan 59 yoshgacha bo'lgan yerkaklar, 54 yoshgacha bo'lgan ayollar hisoblanadi. Shu bilan birgalikda mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan o'smirlar va nafaqaxo'rlar ham mehnat resursi sanaladi. Ularning tarkibida iqtisodiy faol mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar alohida ahamiyat kab etadi. Ularni 16-54 yoshgacha bo'lgan ayollar, 59 yoshgacha bo'lgan yerkaklar tashkil etadi. Ular mehnat resurslarining asosini tashkil etadi. Ular Respublikada 2020 yilning boshiga mavjud aholining 56,4%, jami mehnat resurslarining esa 99,5 foizini tashkil etgan.

O'zbekiston Resublikasi iqtisodiyotida 2019 yilning oxirida 18949 ming kishi band bo'lgan. Bu jami aholining 56,4 foizini tashkil etgan.

Mavjud mehnat resurslarining 2020 yilning 2 choragi ma'lumotlariga ko'ra 3400,7 ming kishiga yoki 23,2 % yaqini qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatadi. Ular o'zlarining ongli, maqsadli mehnatlari bilan qishloq xo'jaligini rivojlantirishga, uning samardorligini yuksaltirishga ulkan hissa qo'shishi lozim. Demak, ularning mehnatlari unumli bo'lishi kerak. Shu bilan «mehnat unumdorligi» tushunchasi paydo bo'lmoqda. Mehnat unumdorligi deganda, foydalanilayotgan texnikalar, texnologiyalar yordamida bir birlikdagi mahsulotni yetishtirish, ishni bajarish uchun sarflanadigan vaqtning miqdorini nazarda tutish lozim. Bu «Mehnatni tejash» iqtisodiy qonunining amal qilishidan dalolat beradi.

Ushbu ko'rsatkichning amaliyotdagi tushunchasi ham mavjud. Ya'ni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda vaqt ichida yaratilgan qiymat yoki ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi va sifatini bu mehnatning unumdorlik darajasini ifodalaydi. Mehnat unumdorligi ko'rsatkichi bu tushunchalar bir-birini inkor etmaydi, aksincha ularning qanday sharoitdagi mehnat ongli, maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, unumdorlik darajasi yuqori bo'ladi. Bu esa tarmoqning rivojlanishini ta'minlaydi.

18.2. Mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini

Darajalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

Mehnat resurslarini qanday xo'jaligini rivojlantirishda ishlab chiqarish mahsulotining eng yuqori sifatda katta ahamiyatga ega. Ular ishlab chiqarish mahsulotining ongli sharoitida qatnashib, ko'proq, sifatliroq mahsulotlarni talabni qondirish uchun ishlab chiqarishni tez va samarali bajarishga imkon beradi. Shuning uchun, ular o'z yil davomida to'liq, samarali foydalanishga imkon beradi. Har qanday mehnat resurslaridan foydalanilayotganlik darajasini ko'rsatki sifatida mehnat unumdorlik mehnat quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1) Mehnat unumdorlik mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsiyenti. Uni aniqlash uchun ishlab chiqarish jarayonida haqiqatda qatnashgan mehnat resurslari vaqtning o'tib o'tishi bilan shartnoma (buyruq) bo'yicha mavjud bo'lgan mehnat resurslarining nisbatini aniqlanadi. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$MK = \frac{\sum IMr}{\sum MMr}$$

Har qanday IMr - mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsiyenti;

$\sum IMr$ - haqiqatda ishlagan jami mehnat resurslari, kishi;

$\sum MMr$ - mavjud bo'lgan jami mehnat resurslari, kishi.

Ushbu ko'rsatkichning darajasi birga yaqin bo'lgani yaxshi. Shunda u mavjud mehnat resurslaridan foydalanish darajasi yuqori bo'lganligidan dalolat beradi.

2) Mehnat resurslarining xo'jalik faoliyatida qatnashishi (1 oyda, 1 yilda). Ushbu ko'rsatkich ko'rsatkich faoliyatida jami sarflangan vaqtni sarflangan mehnat resurslarining umumiy soniga taqsimlash natijasida aniqlash, bunda quyidagi ko'rsatkich foydalanish mumkin:

$$MRXQk = \frac{\sum MRSv}{\sum IMR}$$

Bunda: MRXQk – mehnat resurslarining ma'lum bir muddatda o'rtacha ishlagan ish vaqti, kishi-kuni, kishi-soati;

$\sum MRSv$ mehnat resurslarining jami sarflagan ishlagan vaqti, kishi-kuni, kishi-soat.

Bu ko'rsatkichning mutlaq (absolyut) miqdori aniqlanayotgan davrdagi (oyda, yilda) bir kishining ish vaqti fondidan yuqori bo'lmaydi. Mehnat resurslarining har bir guruhi uchun amaldagi qonunlarda yillik yoki oylik ish vaqti fondi belgilanadi. Uning miqdorini bir yildagi kalendar kunlar miqdoridan barcha turdagi bayram (agar u qonun bo'yicha dam olish kuni hisoblansa), dam olish hamda ta'til (otpuska) kunlarini ayirish orqali aniqlanadi. Respublikada yillik ish vaqti fondi 276-286 kun yoki 2208-2288 soat miqdorida belgilangan. Bu iqtisodiy faol mehnat resurslarining yillik ish vaqti fondi hisoblanadi. O'smirlar uchun bu fond ularni ijtimoiy jihatdan himoya qilgan holda belgilangan. Xuddi shunday imtiyozlar inson salomatligi uchun zarur ishlarni bajaruvchilar uchun ham o'rnatilgan.

s). Belgilangan ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsiyenti ham aniqlanadi. U bir ishchi yoki xizmatchining ishlab chiqarishda haqiqatda ishlagan vaqtini (kishi-kuni, kishi-soatini) qonunda belgilangan miqdorda ishlashi lozim bo'lgan vaqtga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$IVFk = \frac{MRIV}{MRIN}$$

Bunda: IVFk – ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsiyenti %;

MRIV – mehnat resurslari hisoblangan bir kishining bir yilda ishlagan vaqti, kishi-kuni, kishi-soati;

MRIN – bir kishi uchun qonunda belgilangan, ishlashi lozim bo'lgan vaqt, kishi-kuni, kishi-soat.

Bu koeffitsiyentning miqdori birdan oshmasligi kerak. Agar u qanchalik kam bo'lsa, bu mehnat resursi foydali mehnat jarayonida kam qatnashganligidan

qanday tadbirlarni ishlab chiqish kerakligi belgilanadi.

Bu ko'rsatkichni qishloq xo'jaligi tarkibidagi tarmoqlar (o'simchilik, chorvachilik, baliqchilik) doirasida ham aniqlash mumkin. Bunda qishloq xo'jaligi asos qilib olinadi. Ichki tarmoqlarning shunga nisbatan salmog'i aniqlanadi. Tarmoq miqyosida mamlakat qishloq hududlarida yashayotgan aholining qanday salmoqqa egaligi, qishloq xo'jaligida bandligi ham aniqlanishi mumkin. Uning darajasini aniqlash uchun qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat resurslarining umumiy miqdorini qishloq hududlarida yashayotgan umumiy aholi miqdoriga taqsimlab, 100 ga ko'paytirish kerak. Chunki bu ko'rsatkich foizda aniqlanadi.

Shu ko'rsatkichlar yordamida makroiqtisod doirasida qishloq xo'jalik tarmog'ida band bo'lgan mehnat resurslarining salmog'i, ular mehnatining unumdorlik darajasi aniqlanib, tahlil qilinishi mumkin. Shuning natijasida tarmoqda mehnat resurslarining bandligiga oid chora-tadbirlar mikro va makroiqtisod doirasida ishlab chiqilishi mumkin.

10.3. Qishloq xo'jaligida mehnat bozori va uni rivojlantirish masalalari

Qishloq hududlarida mavjud bo'lgan mehnat resurslaridan to'liq va samarali foydalanish, ularning mehnatlari unumdorligini yuksaltirish hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan himoyalash eng dolzarb muammo hisoblanadi. Bu muammo muvaffaqiyatli hal etilishi uchun quyidagi masalalar aniqlanib, ularning echimini ta'minlashga qaratilishi lozim:

- qishloq hududlarida mavjud bo'lgan mehnat resurslarining umumiy miqdorini, istiqbolda ularning o'zgarish (ko'payish, kamayishi) darajasini aniqlash;
- qishloq hududlaridagi barcha tadbirkorlik shakllarida qisqa va uzoq muddatga bo'sh bo'lgan ish joylari miqdorini mutaxassislik turlari bo'yicha belgilash;
- qisqa va uzoq muddatga bo'sh bo'lgan ish joylarini ishlovchilar bilan ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni asoslangan holda ishlab chiqish (kadrlar malakasini oshirish, ularni qayta tayyorlash ...);
- amalga oshirilishi lozim bo'lgan hamma tadbirlarni, barcha resurslar bilan

«ammiyot» qonunlari amalga oshirish;

Ular, hali o'rnatilmaganlarning umumiy miqdorini aniqlash, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha me'yoriy tadbirlarni ishlab chiqish, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha

Ular, hali o'rnatilmaganlarning umumiy miqdorini aniqlash, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha me'yoriy tadbirlarni ishlab chiqish, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha

Ular, hali o'rnatilmaganlarning umumiy miqdorini aniqlash, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha me'yoriy tadbirlarni ishlab chiqish, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha

Ular, hali o'rnatilmaganlarning umumiy miqdorini aniqlash, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha me'yoriy tadbirlarni ishlab chiqish, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha

Ular, hali o'rnatilmaganlarning umumiy miqdorini aniqlash, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha me'yoriy tadbirlarni ishlab chiqish, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha

Ular, hali o'rnatilmaganlarning umumiy miqdorini aniqlash, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha me'yoriy tadbirlarni ishlab chiqish, ularni ammiyot qonunlari bo'yicha

etarli darajada asoslangan. Yaratilgan nazariyani hayotga tatbiq etish yo'llari ham hal etilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat shu bozorda erkin sotilishi lozim. Shundagina u qiymatga ega bo'ladi, ya'ni tovar shaklida ayirboshlanadi.

Demak, mehnat bozori erkin raqobat asosida amalga oshirilishi zarur. Bu bozorda mehnat munosabatlariyu, iqtisodiy, ijtimoiy qonunlar talab va taklif iqtisodiy qonunlari talablari asosida amalga oshirilishi lozim. Mehnat bozorida inson o'zini emas, balki mehnat qilish (jismaniy, aqliy) qobiliyatini taklif etadi. Iste'molchi, ya'ni mehnatni oluvchi shu qobiliyatni sotib oladi. Demak, oldi-sotdi jarayonidagi iqtisodiy munosabat predmeti insonning mehnat qilish qobiliyati hisoblanadi. Insonning mehnat qilish qobiliyatiga to'lanayotgan ish haqi shu mehnatning qiymati, ya'ni bahosi ekanligidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasida erkin bozor iqtisodi bosqichma-bosqich shakllanishi munosabati bilan mehnat va u bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar ham asta-sekin hal etilmoqda. Dastavval tumanlarda mavjud bo'lgan Mehnat resurslari bo'limi negizida hokimiyat tarkibida Mehnat birjasi tashkil etildi. Mehnat birjalariga qishloq xo'jaligidagi mehnat bozorini tashkil etish, uni amalga oshirish vazifasi yuklatilgan. Ular faoliyatini «Birjalar to'g'risida»gi qonun, o'z Ustavi hamda yuqori tashkilotlarning me'yoriy hujjatlari asosida yuritmoqdalar.

Qishloq hududlaridagi mehnat bozorini samarali shakllantirishda quyidagi holatlarni e'tiborga olish zarur:

- respublika aholisining 62,0 foizi (2008y) qishloq hududlarida yashayotganligi munosabati bilan jami mehnat resurslarining 60 foizdan ortig'i qishloq hududlari zimmasiga to'g'ri kelishi;

- aholining ish bilan band bo'lmagan qismining 60 foizdan ortig'i qishloq hududlariga to'g'ri kelishini, ular tarkibida ayollar salmog'i ko'pligini;

- qishloq hududlarida aholi sonining o'sish darajasi shaharlardagiga nisbatan yuqori ekanligini, bu hol kelajakda mehnat resurslarining yuqori sur'atlarda o'sishiga ta'sir etishini;

- qishloq hududlarida sanoat korxonalari talab darajasida rivojlanmaganligini va barcha resurslarni e'tiborga olgan holda

1.2.3.3. Qishloq xo'jaligi

Qishloq xo'jaligi hududlarida ish bilan ta'minlanmagan, iqtisodiy jihatdan muvofiqlashtirilgan yerlarning yirik shaharlarga ish qidirib chiqarilishi.

Qishloq xo'jaligida shaxsiy va xususiy mulkchilikka asoslangan ishlab chiqarish sharoitida ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik shakllari talab darajasida muvofiqlashtirilganligini, shuningdek, infratuzilma subyektlari (madaniy, ma'naviy, ijtimoiy va boshqa xizmatlarni amalga oshiruvchi) ko'lamining oshirilishi.

Mehnat bozori yoqorida ta'kidlangan barcha xususiyatlarni e'tiborga olib, qishloq xo'jaligida shakllantirish uchun:

- qishloq xo'jaligida (qumdan, qishloq xo'jalik korxonalaridagi) mehnat bozori muvofiqlashtirilganligini, tarkibini aniqlash;
  - mehnat bozori talabini va hududdagi barcha tadbirkorlik shakllarining oshirish bo'yida talabini tarkibi bo'yicha aniqlash;
  - qishloq xo'jaligida mehnat bozori shakllantirish hamda ularning samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlarni ishga solish;
  - qishloq xo'jaligi mehnat resurslarining maqsadga muvofiq bandligini ta'minlashga hissa qo'shish;
  - mehnat bozori bilan bog'liq bo'lmagan fuqarolar miqdorini aniqlash, ularning muvofiqlashtirilganligini ta'minlash hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan himoya qilinishiga ta'minlov berish;
  - mehnat bozori bozori amalga oshirilishini ta'minlovchi turli ko'rgazmalar va boshqa tadbirlarni ta'minlovchi ularning samarali o'tkazilishiga erishish;
  - mehnat bozori muvofiqlashtirilishini ta'minlovchi barcha resurslarni topib, muvofiqlashtirilganligini ta'minlovchi barcha talablari darajasida amalga oshirish lozim.
- Qishloq xo'jaligi mehnat bozorini oqilona tashkil etib, samarali boshqarish uchun hududiy usullardan foydalanish kerak.

Respublikamizning mehnat resurslari ortiqcha hududlari, avvalo, Andijon, Farg'ona, Namangan, Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro

va Xorazm viloyatlari uchun mazkur bozorni tartibga solishning ancha samarali usullari, ishchi kuchiga bo'lgan talabning oshishi va uning taklifi kamayishini hisobga olish zarur.

Mazkur usullar nimalarda ifodalanihilishini batafsil ko'rib chiqaylik.

a) Ishchi kuchiga talabni oshirish usuli.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitlarida mulkni xususiyalashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish, iqtisodiyotimizni tarkibiy o'zgartirish, zararga ishlayotgan korxonalarni tugatish, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari va intensiv texnologiyalarni joriy etish hisobiga asosan ishlab chiqarishdan bo'shatilayotgan xodimlar – mehnatkashlar soni tez ko'paymoqda.

Ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirishni rag'batlantirish usullarini tadqiq etish mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlashga hamda mazkur hududlar uchun samarali tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilgan.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash. saqlash va harid qilish hamda agroservis xizmati ko'rsatish va shaxsiy mehnat faoliyati bo'yicha ish joylarini yaratish, ishlab chiqarish kuchlari va bandlikning noan'anaviy shakllarini rivojlantirish, agrar sektordagi ishdan vaqtincha bo'shatilayotgan shaxslar uchun mavjud korxonalarni kengaytirish va qayta ta'mirlash hamda yangi ish joylarini yaratish maqsadida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar – sarmoyalar qo'llanishining asosiy yunalishlaridir.

Ishchi kuchlariga talabni oshirishni agrosanoat majmuining mehnat resurslarini qayta taqsimlashdan manfaatdor tarmoqlarida ish joylarini yaratish hamda mavjudlarini qayta ta'mirlash va yangi, zamonaviy kasblarni egallashga sarmoyalarni to'g'ridan-to'g'ri jalb qilish orqali tartibga solish mumkin. Dotatsiyalar, subsidiyalar va kreditlarni agrosanoat majmui korxonalarini, ayniqsa, qayta ishlash korxonalarini qurish, texnik jihatdan qayta qurollantirish va rekonstruksiyalashga, shaxsiy mehnat faoliyatini rivojlantirish yo'li bilan xizmat ko'rsatish sohasini kengaytirishga, shuningdek, ko'p bolali ayollar, mehnatga layoqatli pensionerlar, nogironlar, o'smirlar va hokazolarga mos ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltirish maqsadga muvofiqdir. Shu tariqa ortiqcha mehnat

va ish haftasi davomiyligini qisqartirish orqali erishish mumkin.

Mamlakatimizning mehnat resurslari etishmaydigan mintaqalari (Jizzax, Sirdaryo viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi) da ishchi kuchlariga talabni kamaytirish hamda ular taklifini ko'paytirish mehnat bozorini tartibga solishning maqsadga muvofiq usullaridir.

Ushbu usullarning mohiyati quyidagilardan iborat:

a) Ishchi kuchlariga talabni kamaytirish usuli.

Mazkur guruhga hududiy hokimiyatlarning u yoki bu mintaqalarida va tarmoqlarida ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va yangi ish joylarini vujudga keltirishni sekinlashtirishga oid quyidagi chora-tadbirlar: ortiqcha ish kuchlaridan foydalanlik uchun qo'shimcha soliqlarni belgilash: izchil kredit siyosatini o'tkazish, korxonaga xodimni ishga olganligi uchun bir martalik to'lovni joriy etish, ortiqcha ishchi va xizmatchilarni qisqartirishni rag'batlantirish va hokazolar kiradi. Bundan tashqari, ishchi kuchlariga talabni kamaytirishda mehnat unumdorligini oshirish va tejamkorlikka erishish muhim ahamiyatga ega.

Rivojlangan bozor munosabatlari sharoitlarida mehnat resurslaridan samarali foydalanish raqobat, foydani taqsimlash mexanizmi, soliq siyosati kabi iqtisodiy mexanizmlar va dastaklar yordamida ta'minlanishi lozim. Hozirgi paytda sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishni rag'batlantirishning umumxo'jalik mexanizmlari yaxshi takomillashtirilma-ganligini hisobga olib, mehnat resurslari uchun ilgari joriy qilingan to'lovlarni qayta tiklash maqsadga muvofiqdir. Ular mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish va shtatdan tashqari xodimlar sonini kamaytirishga ko'maklashgan. Bu xil to'lovlar korxonalar va tashkilot tomonidan shtatdan tashqari xodimlarni saqlash uchun qat'iy stavka shaklida o'rnatiladi. Shu bilan birga, ishchi kuchlarini takror ishlab chiqarishga sarf-harajatlar o'rnini qoplash uchun ijtimoiy sug'urta solinadigan soliq va ihsizlikdan muhofaza qilish jamg'armasiga solinadigan maxsus soliqdan (ikkalasi ham mehnatga haq to'lash fondidan, foizlarda) foydalanish mumkin. Ishchi kuchlarini takror ishlab chiqarishga sarf-harajatlarning ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda qabul qilingan bunday tizimi jonli mehnatdan foydalanishning

10.4. Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish yo'llari

Respublika qishloq xo'jaligidagi mavjud bo'lgan mehnat resurslaridan yil davomida to'liq va samarali foydalanish natijasida ularning mehnatlari unumdorligini kelajakda yuksaltirish eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Uni muvaffaqiyatli hal etish keng miqyosda tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etadi.

Dastavval qishloq hududlarida, jumladan, qishloq xo'jalik korxonalarida mavjud bo'lgan mehnat resurslarining real miqdorini aniqlash lozim. Shu bilan birga aholining mutlaq (absolyut) o'sishini e'tiborga olgan holda mehnat resurslarining ko'payish yoki kamayish jarayonini aniqlash kerak. Mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan aholining harakatini ham hisobga olish zarur.

Shundan so'ng qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan ish joylarining hozirgi hamda istiqboldagi sonini real aniqlashga alohida e'tibor berish kerak.

Shularga asoslangan holda mehnat balansi ishlab chiqilishi zarur.

Yuqoridagilarga asoslanib, mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanganlik darajasi, shu orqali qishloq hududlarida (korxonalarda, tarmoqlarda) mavjud bo'lgan mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanganlik darajasi aniqlanadi. Uning darajasi birga yaqin bo'lsa yaxshi, Aks holda mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash chora-tadbirlari asoslangan holda ishlab chiqilishi kerak. Buning uchun qishloq xo'jalik korxonalari xo'jalik ichida yangi ish joylarini tashkil etish imkoniyatlarini rejalashtiradi. Yangi yerlarni o'zlashtirish, qurilishni, ta'mirlashni, mahsulotlarni qayta ishlashni (o'simchilik, chorvachilik), xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarishni, xizmat ko'rsatish sohasini tashkil etish va rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarni belgilab, ularning hal etilishini ta'minlashga harakat qilinadi. Bu masalalar respublika byudjeti hisobidan amalga oshirilishini ham e'tiborga olish lozim.

Mehnati resurslaridan foydalanishni rivojlantirish maqsadida ularni takror ishlab chiqarish jarayonlarini, ya'ni malakalarini oshirish, tayyorlash va qayta tayyorlash tadbirlarini ham belgilab olib, amalga oshirilishiga e'tibor berish zarur.

Kommunada qishloq qoʻlchilik qobiliyatiga ega boʻlgan fuqarolar mehnat jarayonlariga faollashib qatnashishiga hozirgi davrda alohida eʼtibor berish lozim. Bu jarayonning natijasida eng taʼsirchan omil moddiy manfaatdorlik hisoblanadi. Hozirgi vaqtda mehnat qatnashdijiyoti sharoitida kim yaxshi, sifatli ishlasa, unga beqiyosad mukofot berib, qoʻlchilik xoʻjaligi ishlab chiqarishida ham yaxshi, mehnat jarayonlariga qatnashib, hali oʻqitilmagan mehnatgarchi mehnatiga yarasha koʻproq haq olishi bilan ishlab chiqarish jarayonlarini rivojlantiradi. Shu bilan birga mehnatkashlarni mehnat jarayonlarida faollashib qatnashishini amalga oshirishni taʼminlash kerak. eng muhim mehnatkashlarni mehnat jarayonlarida oʻtiborga olgan holda mukofotlash, turli xildagi mukofotlar berish bilan ham mehnatkashlar ham maʼlum darajada fuqarolarni mablagʻlar bilan taʼminlash kerak. Buning uchun Respublikada xizmat koʻrsatgan iktisodchi, agronom, mehnat jarayonlarida qatnashgan mehnatkashlar ish haqlariga eng kam oylikning 60 foizi mukofot berib beriladi. Demak, maʼnaviy ragʻbatlantirish ham ayrim hollarda zarur boʻladi.

Mehnat jarayonlarida mehnat jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish, mehnatkashlarni taʼminlash natijasida sarflanayotgan mehnatning kamaytirilishi taʼminlanishi mumkin. Buning uchun xoʻjaliklar ixtiyoridagi mehnat jarayonlarida qatnashgan ishga yaroqliligini oshirish hamda ulardan yil davomida mehnat jarayonlarida qatnashish tadbirlarini shakllantirish lozim. eng muhim mehnatkashlarni taʼminlash ustaxonalari bilan taʼminlash kerak. Respublikada mehnat jarayonlarida qatnashgan resurslari bilan taʼminlanganligini ham talab qilinayotgan mehnat jarayonlarida qatnashish kerak. Buning uchun esa moliyaviy resurslar bilan taʼminlash jarayonlarida qatnashgan mehnatkashlarni taʼminlash kerak.

Hozirgi vaqtda qoʻlchilik xoʻjaligida mehnat resurslaridan yil davomida toʻliq va samarali foydalanish hamda ularning mehnatlari unumdorligini oshirish uchun mehnat jarayonlarida qatnashishini taʼminlash maqsadga muvofiqdir:

Mehnat jarayonlarida qatnashishini eʼtiborga olgan holda qoʻshimcha ish joylarini taʼminlash kerak.

Mehnat jarayonlarida qatnashish tarkibini takomillashtirish va moddiy-texnika bilan taʼminlash kerak.

- qishloq xo'jaligiga yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni izchillik bilan tatbiq etish;

- qishloqda tadbirkorlik shakllarini rivojlantirish;

- qishloqda ishlash va yashash uchun barcha sharoitlarni yaratish;

- mehnatni tashkil etishning samarali turlarini tashkil etish va rivojlantirish;

- kadrlarni tayyorlash, malakalarini oshirish, ularni moddiy, ma'naviy rag'batlantirishni takomillashtirish va boshqalar.

Bu kabi cnora-tadbirlarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga joriy etilishi tarmoqdagi mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilab, mehnat unumdorligi oshishiga ijobiy ta'sir etadi.

Respublikada faoliyat ko'rsatayotgan «Biznes maktablari»da faoliyat ko'rsatayotgan fermer xo'jaliklarining bilimini oshirish bo'yicha yangidan tashkil etilayotgan fermer xo'jaliklarining rahbarlarini tayyorlash uchun maxsus o'quv kurslari tashkil etildi. Bu kurslarda yirik olimlar, tajribali mutaxassislar qatnashib, fermerlarni tayyorlashga o'z hissalarini qo'shmoqdalar. Shu kurslarda fermerchilik faoliyatidagi barcha masalalar o'rgatilmoqda. Bu hol albatta, fermerlarni bilimlarini, malakalarini yuksalishini ta'minlaydi. Lekin ayrim hollarda o'qishda qatnashayotgan fermerlarda loqaydlik, e'tiborsizlik, mas'uliyatsizlik hollari yuz bermoqda. Shuning uchun bo'lajak fermerlarni tanlashda shu masalalarga katta e'tibor berish zarur deb hisoblaymiz.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Mehnat va mehnat resurslari haqida tushuncha.
2. Mehnat unumdorligi haqida tushuncha.
3. Mehnat resurslaridan foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar nimalardan iborat?
4. Mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar-chi?
5. Mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasining holati qanday aniqlanadi?
6. Mehnat bozori nima? Uning maqsadi, vazifasi nimalardan iborat? U qanday tashkil etiladi va rivojlantiriladi?

1. Axborot resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirishni qanday yo'llari bor?

II mavzu HALIQCIIIILIKDA INVESTITSIIYALAR (KAPITAL QO'YILMALAR), MANBALARI, ULARNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

11.1 Investitsiyalar haqida tushuncha, ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.

11.2 Kapital qo'yilmalar tushunchasi, foydalanishning asosiy yo'nalishlari, asosiy va subsidiyalahtirish manbalari

11.3 Kapital qo'yilmalardan foydalanish samaradorlik ko'rsatkichlarini hisoblash usullari

11.4 Kapital qo'yilmalardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari

11.5 Investitsiyalar haqida tushuncha, ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Investitsiya atamasi, lotincha «invest» so'zidan olingan bo'lib, iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida

investitsiyalar y bu kapitalni yanada ko'paytirish maqsadida amalga oshiriladigan kapital qo'yilmalardir.

Investitsiya ko'payishi, investor mavjud mablag'lar iste'molidan voz kechib, kompaniyalash, tavakkalchilik uchun mukofotlashi va ushbu ishlab chiqarishni qoplash uchun yetarli bo'lishi kerak.

Uzbekiston Respublikasining «Investitsiyaviy faoliyat to'g'risida»gi Qonunida «investitsiyalar» tushunchasi «iqtisodiyot yoki boshqa faoliyat uchun qo'yilgan moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga egalik qilish huquqi» deb ta'riflangan.

Investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) – bu iqtisodiyotni barcha sohalar kabi iqtisodiyotning asosiy sohalarini ham asosiy ishlab chiqarish vositalari yordamida rivojlantirishni ta'minlash uchun ishlab chiqarishni kengaytirishga yo'naltirilgan moddiy, nomoddiy va boshqa resurslari harajatining majmuidir. Investitsiya so'zi bizning

iqtisodiyotimiz uchun nisbatan yangi bir qancha qamrovli makroiqtisodiy tushunchadir.

Moliyaviy ta'rifi bo'yicha investitsiyalar – bu foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yiladigan mablag'larning barcha turlaridir: iqtisodiy ta'rif bo'yicha esa asosiy va aylanma kapitalni yaratish, kengaytirish, qayta tiklash va texnik qayta jihozlashga ketgan qo'yilmalardir.

Ishlab chiqarish nuqtai - nazaridan investitsiyalar deganda yangi kapital, shu jumladan ishlab chiqarish vositalari va intellektual salohiyat, qayta ishlab chiqarishni tashkil etish jarayoni tushuniladi.

Respublikamizda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash birinchi navbatda, agrosanoat majmuasiga, shuningdek qishloq xo'jaligi sohasiga ichki va xorijiy sarmoyalarni yo'naltirishni talab etadi. Olib borilayotgan tashqi savdo, iqtisodiy, shu jumladan, investitsion siyosat va aloqalarda quyidagi yo'nalishlar ustuvor va muhim ahamiyatga molik hisoblanadi:

↓ agrar sohada eksport salohiyatini rivojlantirish va yanada mustaxkamlash, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirish;

↓ respublika qishloq xo'jaligida eksport imkoniyatini kengaytirish, jahon bozorlariga kirib borish uchun, avvalo qishloq xo'jaligi zamirida qimmatbaho xom ashyoni qayta ishlab, tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi qo'shma korxonalarini rivojlantirish. Xorijiy sheriklar bilan hamkorlikda zamonaviy korxonalar barpo etish, ularni ilg'or texnologiyalar bilan ta'minlash asosida raqobatop mahsulotlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish;

↓ eksportni kengaytirishga qaratilgan strategiyani faol qo'llash bilan bir qatorda importning salmog'ini qisqartirish (sof eksport hajmini oshirish)ga qaratilgan siyosatni izchillik bilan amalga oshirish, ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlar va mahsulotlarning chetdan keltirilishiga barham berish;

↓ tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish, xo'jalik ishlarini yurituvchi subyektlarga, xorijiy sheriklar bilan bevosita aloqalar o'rnatishda, o'z mahsulotlariga chet el bozorlarida sotish uchun ko'proq erkinlik berish, tovarlarni eksport va import qilishda imtiyozlar tizimini yanada kengaytirish borasida aniq,

$$QM = \frac{Kqo'yilma}{SM;SD;F}$$

Ushbu muddati, samaradorlikning teskari ko'rsatkichi bo'lganligi uchun u quyidagicha ham hisoblanadi:

$$QM = \frac{1}{Kqay}$$

Ushbu qo'yilmalar, boshqa barcha teng sharoitlarda qisqa muddatlarda qoplanishi qancha samarali hisoblanadi. Masalan: 0,07 koeffitsiyenti kapital qo'yilmasining 14 yilda qoplanishini bildiradi.

Ushbu ko'rsatkichda kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligi, shuningdek yeti Xo suvdan - bosh ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishni ifodalash bilan ham ifodalinishi mumkin. Shuning uchun kapital qo'yilmalarning umumiy (absolyut) samaradorligini bilvosita ko'rsatkichi 1 gektar qishloq xo'jaligiga muhtojlangan yerga to'g'ri keladigan baliqchilik yalpi mahsulotining har bir chakili qo'lincha o'sishi hisoblanadi.

$$Kqay = \frac{SM:YM}{QXY;HY}$$

Ushbu ko'rsatkichda kapital qo'yilmalar umumiy (absolyut) iqtisodiy samaradorligi, shuningdek, kapital qo'yilmalar hisobiga mehnat unumdorligining oshishi va oshadigan yoki bajarilgan ish tannarxining pasayishi bilan ham hisoblanadi.

Ushbu ko'rsatkichning pasayishi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Absolyut } X = X_a - X_b$$

$$\text{Prosent } X = \frac{X_a - X_b}{X_a} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich mehnat harajatlarini pasayishi, k/s. %;

Xa kapital qo'yilmagacha mehnat harajati, k/s;

Xb kapital qo'yilmadan keyingi mehnat harajati, k/s.

Mahsulot va toqirilgan ishning tannarxini pasayishi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Absolyut } T = T_a - T_b$$

$$\text{Prosent } T = \frac{T_a - T_b}{T_a} \cdot 100$$

bu yerda: T-tannarxning pasayishi so'm, %;

Ta-kapital qo'yilmagacha tannarx, so'm;

Tb-kapital qo'yilmadan keyingi tannarx, so'm.

Kapital qo'yilmalarning taqqoslama iqtisodiy samaradorligi xo'jalik bir qancha variantlarini, yangi texnikani joriy qilishni, harakatdagi korxonaga yoki alohida inshootlarni rekonstruksiya qilish yoki yangisini qurishni taqqoslashda ishlatiladi. Kapital qo'yilmaning taqqoslama iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichi eng qulay variantda keltirilgan harajat miqdori hisoblanadi. (KX)

$$KX = X + KQ * MK$$

bu yerda: X-joriy ishlab chiqarish harajatlari(tannarx), so'm

MK-kapital qo'yilmalar samaradorligining me'yoriy koeffitsiyenti.

Keltirilgan harajatlar o'z ichiga joriy ishlab chiqarish harajatlari va kapital qo'yilmalar taqqoslama iqtisodiy samaradorligi bir xil miqdorda yagona normativ koeffitsiyent orqali keltirilgan kapital qo'yilmalarni oladi. Qishloq xo'jalik uchun kapital qo'yilmalarning taqqoslama iqtisodiy samaradorligi normativ koeffitsiyenti 0,12 ga teng deb tavsiya qilingan, o'simlikchilik uchun – 0,20, chorvachilik uchun – 0,08. Bu shuni bildiradiki, mahsulot tannarxi pasayishidan qilingan tejam 1 so'mlik qo'shimcha kapital qo'yilmaga 12,20 va 8 tiyindan kam bo'lmasligi kerak.

Taqqoslanayotgan variantlarda keltirilgan harajatlar summasi qancha oz bo'lsa, boshqa barcha teng sharoitlarda kapital qo'yilma shuncha samarali bo'ladi.

Quyidagi misolda bu yaqqol ko'zga tashlanadi:

	I-variant	II-variant
T	8800 m.s.	10560 m.s.
KQ	26400 m.s.	17600 m.s.
MK	0,12	0,12

I-variant: $KX = 8.800 + 26.400 * 0,12 = 8.800 + 3.168 = 11.968$ m.s.

II-variant: $KX = 10.560 + 17.600 * 0,12 = 10.560 + 2.112 = 12.672$ m.s.

Misoldan shu narsa ko'rinib turibdiki, boshqa teng sharoitlarda I variant garchi u 1.5 baravar ko'p kapital qo'yilma talab qilsa ham ancha samarali.

qilingan harajat I variantda 11698 m.s, II variantda esa 12672 m.s.

11.4. Kapital qo'yilmalardan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatlari

Baliqchilikda kapital qo'yilmalar samaradorligini oshirishning foydalanilmagan uchragina imkoniyatlari va rezervlari mavjud. Ular quyidagilar iborat:

1 Kapital qo'yilmaning kompleksligini va proportsionalligini ta'minlash. Mahalliylikda bino va inshootlarni qurish harajatlarini asosiy sermahsul ba'ziqlarni oshirish, shuningdek kompleks mexanizatsiyani joriy qilish harajatlari bilan oshirib olib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari meliorativ inshootlar hisobiga ozuqa bazasini yaxshilash, ozuqa sexlari va omuxta yem qurilishi va sexlari qurilishi bilan bog'lash zarur;

2 Vositalarni sarflash va iqtisodiy samara olish o'rtasidagi vaqtni, farqni qisqartirish, ayniqsa kapital qurilishda. Baliqchilikda qurilishda kapital qo'yilmalar tomonidan yildan-yilga o'sib boradi va bir vaqtning o'zida tugallanmagan qurilish tomonidan ko'payadi. Buning asosiy sabablaridan biri qurilishlar muddatining cho'zilib ketishi.

3 Mahalliy qurilish materiallaridan foydalanish, tejamkorlik rejimiga qattiq o'rnatilish, shuningdek qurilish-montaj ishlarini yuritishning ilg'or metodlaridan foydalanish hisobiga ishlab chiqarish va noishlab chiqarish kapital qurilishining samaradorligini oshirish.

4 Ishlab chiqarish binolari va inshootlari xususiyatlariga qarab, harakatdagi inshootlarning vositalarning rekonstruksiyasiga investitsiyani ko'paytirish. Rekonstruksiyaga ketgan harajatlar yangi qurilishga tashlangan mablag'larga nisbatan 2-2.5 marta tezroq qoplanadi, bunda asosiy vositalarning ma'naviy ushlab chiqarish muddati 10-15 yilga suriladi;

5 Qurilishdagi kapital qo'yilmalarni kerakli mehnat va moddiy resurslar bilan, qurilish materiallari bilan to'la ta'minlash;

6 Xo'jalik hisobi munosabatlaridan foydalanish asosida kapital qurilish materiallarining qisqarishi va qurilish-montaj ishlaridagi tejamkorlik va sifatni oshirish uchun xodimlar moddiy manfaatdorligi;

7. Qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini va chorva mollari mahsuldorligini oshirish imkoniyatlarida to'laroq foydalanish va h.k.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Investitsiyalar deganda nimani tushunasiz?
2. Turli xil belgilar bo'yicha investitsiyalarning turkumlanishi qanday?
3. Investitsiyalarni moliyalashtirishning asosiy manbalarini sanab o'ting.
4. Investitsiyaviy faoliyatning obyekt va subyektuari.
5. Kreditning mohiyati nimada?
6. Kreditning asosiy shakllarini sanab o'ting.
7. Kredit tizimi va kredit munosabatlariga ta'rif bering.
8. Kreditning iqtisodiyotdagi funksiyalari.
9. Kreditlashning asosiy tamoyillarini sanab o'ting.
10. Kredit tizimining asosiy tarkibiy qismlari.
11. Lizing tushunchasiga ta'rif bering.
12. Lizing operatsiyalarining turlari.
13. Kapital qo'yilmalar deb nimaga aytiladi?
14. Kapital qo'yilmalarning manbalari nimalar?
15. Kapital qo'yilmalarning kengaytirilgan takror ishlab chiqarishdagi roli?
16. Kapital qo'yilmalarning samaradorlik ko'rsatkichlari
17. Kapital qo'yilmalarning samaradorligini oshirish omillari va imkoniyatlari

**12-mavzu. BALIQCHILIKDA SERVIS, UNI RIVOJLANTIRISH
YO'LLARI**

- 12.1. Baliqchilik xo'jaligida infratuzilmaning mohiyati va ahamiyati.
- 12.2. Baliqchilik xo'jaligi ishlab chiqarish infratuzilmasi va uni boshqarish.

12.1. Baliqchilik xo'jaligida infratuzilmaning mohiyati va ahamiyati.

Infratuzilma milliy xo'jalik ishlab chiqarish tarmoqlari va ijtimoiy sferaning umumiy sharoitini ta'minlash uchun servis xizmat qiladigan sohalar majmuasini

infratuzilma - lotincha soʻz boʻlib, infra-quyi, asos, structure (tuzilma)- maʼnosini ifodalaydi.

Ushlab chiqarish, texnologik, iqtisodiy va tashkiliy aloqalar jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar orqali baliqchilik xoʻjaligining samarali ishlashini taʼminlaydi. Infratuzilma jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining boʻlinmas qismi hisoblanadi. U Baliqchilik xoʻjaligining samarali faoliyatini taʼminlaydi va baliqchilik xoʻjaligining pirovard mahsulotining miqdoran koʻp va sifati yuqori boʻlishiga yoʻnaltiradi. Infratuzilma baliqchilik ishlab chiqarishini intensivlashtirish va samaradorligini oʻsishining muhim omili hisoblanadi. Koʻp qirrali xizmat koʻrsatuvchi infratuzilmalar faoliyatini rivojlantirish bozor iqtisodiyotiga xos muammolarni hal etishda keng imkoniyatlar yaratadi.

Baliqchilik sohasida xoʻjalik yuritishda xizmat koʻrsatuvchi infratuzilmalarning oʻrni va ahamiyati juda beqiyosdir. Chunki baliqchilik xoʻjaligi mahsulotlarini yetishtirish jarayonlarida, yaʼni baliq urugʻini tayyorlash, ularni alohida hovuzga solishdan, zarur yem ozuqalar tayyorlash tadbirlarini oʻz ichiga olish, yetishtirilgan mahsulotlarni tutish va boshqa boʻladigan barcha jarayonlarda turli xizmat koʻrsatuvchi infratuzilmalar ishtirok etadi. Bundan tashqari baliqchilik xoʻjaligining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi albatta ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmalarni qanchalik taraqqiy etganligiga bogʻliqdir. Baliqchilik xoʻjaligida mahsulot hajmining oshishi, ishlab chiqarish infratuzilmalarini rivojlanishi xizmat turlarining koʻpayishi bilan bogʻliq. Hozirgi kunda nisbatan rivojlangan baliqchilik xoʻjaligiga xizmat koʻrsatuvchi infratuzilmalar, xususan texnika, melioratsiya va oqar suv bilan taʼminlash, qayta qurilish, transport, seleksiya va urugʻchilik, yoqilgʻi-moylash materiallari, mahsulotlarni saqlash va qayta ishlash hamda ixtisoslashgan bank va sugʻurta infratuzilmalarini sanab oʻtish mumkin.

Mamlakatda chuqur iqtisodiy islohotlarni olib borilishi iqtisodiyotning barcha jabhalari singari, baliqchilik xoʻjaligida, unga xizmat koʻrsatuvchi infratuzilmalar tizimida ham tub oʻzgarishlarga olib keldi. Yangi servis infratuzilmalari (leasing, injinering, lizing va boshqa) xizmatlari vujudga keldi. Aksariyat servis

xizmati ko'rsatuvchi korxonalarining faoliyati tubdan o'zgardi, xizmat turlari kengaydi.

Infratuzilma subyektlari har qanday iqtisodiyotning asosiy tarkibi hisoblanib, ko'rsatilayotgan turli xizmatlari bilan barcha tarmoq va sohalarning iqtisodiy barqaror rivojlanishiga asosiy poydevor yaratadi.

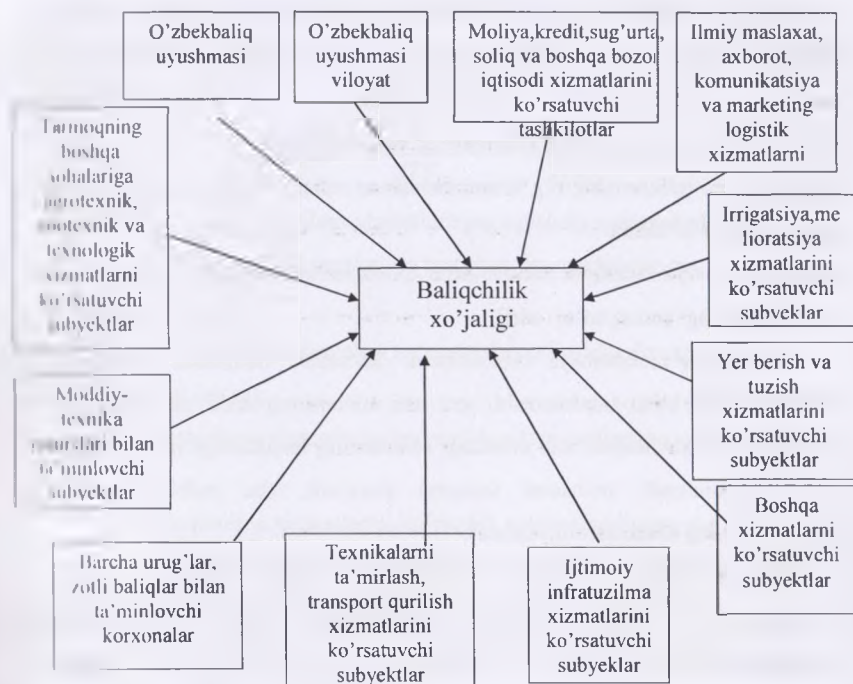
Infratuzilma subyektlari baliqchilik xo'jaligida ishlab chiqarish munosabatlari va qishloqni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosi hisoblanadilar. Xizmat ko'rsatish va ta'minot tizimidagi korxonalar faoliyati rivojlantirilmasdan baliqchilik xo'jaligida iqtisodiy barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, baliqchilik xo'jaligi korxonalari va dehqonlarning daromadlarini ko'paytirish mumkin emas. Infratuzilmaning asosiy vazifalari:

- Baliqchilik xo'jaligiga tovar – moddiy boyliklarni yetkazib berish (urug'chilik, yem, yoqilg'i moylash materiallari, mineral o'g'it, kimyo vositalari, suv ta'minoti);
- Baliqchilik xo'jaligiga texnika va texnik servis xizmatlar ta'minoti;
- O'simliklarni himoya qilish va zooveterinariya xizmatlari;
- Baliqchilik xo'jaligida mahsulotlarni saqlash, tayyorlash va qadoqlash xizmatlari;
- Aloqa, transport, energetika va suv bilan ta'minlash xizmati;
- Bark xizmati;
- Birja va brokerlik xizmati;
- Ulgurji savdo va yarmarkalar xizmati;
- Audit va sug'urtalash xizmati;
- Axborot va konsalting markazlari;
- Balichi mutaxassislarni tayyorlash va qayta o'qitish;
- Yuridik xizmatlar.

Baliqchilik xo'jaligida xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalar faoliyatini rivojlantirish, qayta tashkil etish va takomillashtirishning eng muhim obyektiv zaruriyati quyidagilardan iborat:

- ↓ turli mulkchilik va xo'jalik yurituvchi subyektlarni yuzaga kelishi, mayda

Qishloq xo'jaligi korxonalariga xizmat ko'rsatuvchi subyektlar tizimi.

Shunday hol infratuzilmalar xizmatlari qishloq xo'jaligiga qanday ta'sir qilganligini ifodalovchi ko'rsatgich tizimini ishlab chiqarilishini talab etadi.

Infratuzilma xizmatlarini har birini samarasini uning maqsadi hamda zarurligini e'tiborga olgan holda aniqlash zarur. Masalan, fermer xo'jaliklariga o'g'itlarni vaqtida yetkazib berish, ularni ekin maydonlariga talab etilgan vaqtda agrotexnik muddatda solish natijasida fermerlarning vaqtini tejash bilan ta'minlashning hosildorligini oshirishni ta'minlab, ulardan foydalanish samaradorligini oshirishni ta'minlaydi. Ularni quyidagicha tartibda aniqlash mumkin. O'g'itlarni yetkazib berish oqibatida tejalgan vaqtni aniqlash maqsadida fermerlar barcha o'g'itlarni o'zlari tashigandagi sarflangan kishi kunlarini (vaqtni) hamda sarflangan

mablag'ini so'ngra kimyoviy vositalarni tashib va ekin maydonlariga solib beruvchilar sarflagan kishi kunlarini va pul sarflarini aniqlash lozim. Aniqlangan raqamlardan bir-birini ayirish yo'li bilan ular o'rtasidagi farq aniqlanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish lozim.

$$T_V(TS) = F_{XX} - KV_{TSX}$$

Bunda: $T_V(TS)$ -tejalgan vaqt k/k, mablag' ming so'm;
 F_{XX} -fermer xo'jaliklarining o'g'itlarni tashish va solish uchun sarflagan vaqti (k/k), harajati (ming so'mda);
 KV_{TSX} -kimyoviy vositalarni etkazib beruvchi tashkilotlarning shu tadbirga mehnat (k/k) va mablag' (ming so'm) sarfi.

Irrigatsiya-melioratsiya xizmatlarini ko'satish natijasida sug'oriladigan yerlarning suv bilan taminlanishi, yer osti suvlarining sathi pasayadi, yerning sho'rlanishi yaxshilanadi, shu erlardagi ekinlarning hosildorligi oshadi, mahsulot sifati yaxshilanadi, mahsulot tannarxi pasayadi, shu tadbirga sarflangan investitsiyaning samaradorligi oshadi.

Baliqchilikda naslchilikni rivojlantirish, sifatlil ozuqa (em) bilan ta'minlashga oid xizmatlarning samaradorligini aniqlash uchun xizmat ko'rsatilgan davrgacha hamda xizmat ko'rsatilgandan so'ng yetishtirilgan baliq va boshqa mahsulotlarni yillik miqdorini xizmat ko'rsatilgan barcha bo'lgan miqdorda taqsimlanadi. Baliqlarning mahsuldorligi oshganligini aniqlash uchun yetishtirilgan baliqchilik mahsulotini baliqlarning o'rtacha yillik soniga taqsimlash lozim.

Xizmat ko'rsatilgandan so'ng baliqlarning mahsuldorligi oshgan bo'lsa xizmatlar samarali bo'ladi, aks holda samarasizdir. Xuddi shunday tartibda har bir infratuzilma xizmatlarining samaradorligini aniqlash mumkin.

Baliqchilik xo'jaligiga ko'rsatilayotgan infratuzilma xizmatlarini boshqa turlarini samaradorligini ko'rsatgichlarini har bir xizmat turini u yoki bu samaradorligini aniqlash lozim, lekin qishloq xo'jaligiga ko'rsatilgan barcha turdagi xizmatlarning iqtisodiy samaradorligini ham aniqlash talab etiladi. Buning uchun dastavvai infratuzilma subyektlarining barcha resurslarini qiymatini aniqlab

belgilangan harajatlarga (belgilangan usulda) keltirish lozim, so'ngra unga olingan xizmatlarni amalga oshirish jarayonida sarflangan harajatlar qo'shiladi.

Shu summaga infratuzilma xizmatlarini ko'rsatish natijasida olingan sof foyda summasi taqsimlanishi kerak. Bu ko'rsatgichni quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$ITX_{Y_1} = \frac{ITX_{YQ1} - ITX_{YQ2}}{ITX_{YX}} = \frac{ITX_{Sf}}{ITX_{YX}}$$

Hunda: ITX_{Y_1} -infratuzilma xizmatlarining iqtisodiy samaradorligi;

ITX_{YQ1} -infratuzilma xizmatlari ko'rsatilgan davrgacha olingan yalpi

mahsulot qiymati (so'm);

ITX_{YQ2} -infratuzilma xizmatlari ko'rsatilishi natijasida olingan yalpi

mahsulot qiymati (so'm);

ITX_{YX} -infratuzilma xizmatlarini ko'rsatish uchun sarflangan jami harajat

(so'm);

ITX_{Sf} -infratuzilma xizmatlarini ko'rsatish natijasida olingan sof foyda.

Shu ko'rsatgich yordamida infratuzilma xizmatlarini ko'rsatish jarayonida olingan 1 so'm evaziga olingan sof foyda summasi aniqlanadi. Bu ko'rsatgichning absolyut miqdori qancha ko'p bo'lsa shuncha samarasi yuqori bo'ladi, lekin uning ham me'yori mavjud.

Kelajakda qishloq xo'jaligida ekilayotgan ekinlarning hosildorligi, chorva boshlari va qoramollarning mahsuldorligi yanada oshishi zarur. Buning uchun amalga oshiriladigan barcha agrotexnik va zootexnik tadbirlarni vaqtida sifatli qilib amalga oshirish lozim. Shuning bilan birgalikda, yetishtirilgan mahsulotlarni vaqtida, saqlab qilib yig'ishtirib olib, tashish, imkoniyat darajasida qayta ishlab, saqlash, qayta mulchilarga yetkazib berish talab etiladi. Ularni talab darajasida ijobiy hal qilish uchun infratuzilma subyektlarini sonini maqsadga muvofiq ravishda tashkil topish, barcha resurslar bilan ta'minlab faoliyatlarini rivojlantirish hamda mahsuldorligini yuksaltirish obektiv holda talab etiladi. Buning uchun tabiiy va iqtisodiy omillarni hamda talabni e'tiborga olgan qishloq xo'jaligini maqsadga muvofiq joylashtirishni va ixtisoslashtirishni yanada teranlashtirish zarur. Shunda

ustuvorlik sabzavotchilik, bog'dorchilik, xo'jaliklarini sifatli ko'chatlar bilan ta'minlovchi. chorva hayvonlariga sifatli zooveterinariya xizmatlarni ko'rsatuvchi, yetishtirilgan bog'dorchilik, uzumchilik, sabzavotchilik va boshqa mahsulotlarini yaxshi joylashtirish uchun tara-idishlarini qadoqlash materiallarini ishlab chiqaruvchi, axborot bilan ta'minlovchi, konsalting xizmatlarini ko'rsatuvchi va boshqa xizmatlarni ko'rsatuvchi infratuzilma subyektlarini tashkil etishga berilishi maqsadga muvofiqdir. Infratuzilma subyektlarini tashkil etishda ular o'rtasidagi raqobatchilikni ta'minlash maqsadida nodavlat, notijorat hamda xususiy tashkilotlarni tashkil etishga ham keng imkoniyat yaratib berish zarur. Ular irrigatsiya-melioratsiya inshootlarini qurish, ekspluatatsiya qilish, ta'mirlash, texnika, agrotexnik va zooveterinariya xizmatlarini ko'rsatish mahsulotlarni sotish, qayta ishlash bilan shug'ullanuvchi subeklar bo'lishi mumkin. Ularni talabni e'tiborga olgan holda bosqichma –bosqich tashkil etishga aloxida e'tibor berish lozim. Ularni samarali faoliyat ko'rsatishlarini ta'minlash uchun mablag'lar bilan yetarli darajada ta'minlash maqsadida ularni kreditlashtirish tizimini yanada soddalashtirish talab etiladi.

Infratuzilma subyektlariga ichki va tashqi investitsiyalarni keng miqyosda jalb etish uchun qulay investision muhitni hamda xuquqiy, iqtisodiy sharoitlatni yaratib berishga ham katta e'tibor berish maqsadga muvofiqdir.

Barcha yo'nalishdagi infratuzilma subyektlarini faoliyatlarini maqsadga muvofiq ravishda to'g'ri tashkil etish hamda samarali bajarish uchun bilimdon.malakali kadrlarni barcha turdagi bilim yurtlariga tizimli tayorlashga ham alohida e'tibor berish zarur. Shuning bilan birgalikda servis subyektlarida faoliyat ko'rsatayotgan raxbar va mutaxassislarning bilim va malakalarini bozor iqtisodiyoti talablariga yetarli darajada javob bera oladigan darajada qayta o'qitish va malakalarini oshirish masalalariga ham katta e'tibor berish zarur. Xozirgi davrda qishliq hududlarida joylashgan infratuzilma subyektlari bilimli va malakalali mutaxassislar bilan yetarli darajada ta'minlanmagan. Bunday holning sodir bo'lishiga asosiy sabab ularning ham moddiy ham ma'naviy jihatdan rag'batlantirish tizimining yetarli darajada takomillashtirilmaganligidir. Xozirgi

handa infratuzilma subyektlarining xodimlari faqatgina o'zlarining faoliyatlarini talablariga ko'ra moddiy va ma'naviy rag'batlantiriladilar. Bunday hol bozor talablariga to'liq javob bermaydi. Chunki infratuzilma subyektlarining mahsulotlari ko'rsatishlari oqibatida baliqlarning mahsuldorligi ortadi, turli xildagi mahsulotlar tejaladi, sifatli tayyor mahsulotlarni iste'molchilarga sotish natijasida baliqchilik subyektlarining olayotgan sof foydasi oshadi. Lekin bundan infratuzilma subyektlarining xodimlari rag'batlantirilmaydi. Shunday ekan infratuzilma subyektlari xodimlarini ham rag'batlantirishda albatta qishloq xo'jaligining natijalarini ham e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir. Shunda xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining xodimlari ham qishloq xo'jaligini rivojlanishidan manfaatdor bo'ladi. Shunda ular barcha turdagi xizmatlarni belgilangan muddatlarda hamda sifatli qilib bajarishga intiladilar. Baliqchilik mahsulotlarining 40% ko'prog'i sun'iy havzalarda yetishtirilishini hamda suv resurslarining shakllanganligini e'tiborga olgan holda yangi texnikalarini hamda texnologiyalarni qo'llash imkoniyatiga ega bo'lgan turli xildagi subyektlarni tashkil etib, ularni faoliyat ko'rsatishga qulay imkoniyatlarni yaratish lozim.

Baliq xo'jaligida raqobatbardosh tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish natijasini yuksaltirish maqsadida tarmoqda vertikal hamda gorizontal integratsiyalashtirish jarayonini yanada teranlashtirish lozim. Shuning oqibatida baliq xo'jaligi sanoat bilan uyg'unlashib, ularning rivojlanishi ta'minlanadi.

Yuqorida qayd etilgan masalalarni shu sohalarida faoliyat ko'rsatayotgan turli sohadagi insonlar amalga oshiradilar. Shunday bo'lganligi munosabati bilan shuning shu sohadagi ongini shakllantirishga doimo katta e'tibor berish lozim.

Shakllangan infratuzilma subyektlari baliqchilik korxonalariga turlicha mahsulotlarni ko'rsatishlari tufayli ijobiy natijalarni berish mumkin.

Ta'kidlangan masalalarni talab darajasida hal etilishi kelajakda infratuzilma subyektlarini rivojlanishini ularning faoliyatlarini yuksalishini ta'minlab, qishloq xo'jaligini ham rivojlanishini ta'minlaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Baliqchilik xo'jaligida infratuzilmaning mohiyati nimada?
2. Baliqchilik xo'jaligi infratuzilmasi tarkibi jihatidan nechtaga bo'linadi?
3. Ishlab chiqarish infratuzilmasi vazifalarini sanab bering?
4. Baliqchilik xo'jaligida ijtimoiy infratuzilmaning o'rni qanday?
5. Bozor infratuzilmasi muassasalari maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
6. Infratuzilmaning turkumlashtirilishi qanday olib boriladi?
7. Qishloq joylarda xizmat ko'rsatish va servis shoxobchalari faoliyatining ahamiyati qanday?
8. Qishloqda ishlab chiqarish va ijtimoiy infra-tuzilmalar barpo etish deganda nimani tushunasiz?
9. Qishloqda infratuzilma obyektlarini rivojlantirishning qanday yo'nalishlari mavjud?
10. Baliqchilik xo'jaligida infratuzilma faoliyatini baholang?
11. Baliq xo'jaligida servis yoki infratuzilma xizmatlari deganda nimani tushunasiz?
12. Baliq xo'jaligida servis (infratuzilma xizmatlarining) ahamiyatini tushuntirib bering?
13. Tarmoqda servisini qanday yo'nalishlarda amalga oshirilib mumkin?
14. Infratuzilma subyektlari tarmoqda qanday natijalarni ta'minlashi mumkin?
15. Infratuzilma subyektlarini rivojlanishini, hamda samaradorligini ifodalovchi qanday ko'rsatgichlardan foydalanish mumkin?
16. Respublika viloyatlarida infratuzilma subyektlarini rivojlanishini dalillar bilan isbotlang?
17. Tarmoqda infratuzilma subyektlarini rivojlanishiga qanday omillar ta'sir etayotganligini ko'rsatib bering?
18. Baliq xo'jaligida infratuzilma subyektlarini qaysi turlarini rivojlantirish zarur?
19. Infratuzilma subyektlarini rivojlantirish uchun qanday masalalarni hal etish lozim?

13-mavzu. BALIQCHILIKDA ISHLAB CHIQARISH HARAJATLARI VA

MAHSULOT TANNARXI

13.1. Baliqchilik xo'jaligidagi harajatlar, ularning ahamiyati

13.2. Harajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi

13.3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o'rtacha harajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi

13.1. Baliqchilik xo'jaligidagi harajatlar, ularning ahamiyati

Baliqchilik xo'jaligi mamlakatimiz xalq xo'jaligining muhim tarmoqlaridan biri. Uning serqirra faoliyatini tashkil etish va boshqarish uchun ma'lum miqdorda moddiy, pul hamda mehnat sarf-harajatlari amalga oshiriladi. Ularning mamlakat miqyosidagi miqdori jami ijtimoiy harajatlar deb ataladi. Ijtimoiy harajatlar ijtimoiy mahsulot qiymati bilan tengdir. Ularning tarkibi quyidagilardan tashkil topadi:

1. Ishlab chiqarish vositalarida buyumlashgan harajatlar. Ular o'tgan davr harajatlari bo'lib, C harfi bilan belgilanadi.

2. Jonli mehnat harajatlari. Ular o'zi uchun yangi qiymatni yaratadi, V harfi bilan belgilanadi.

3. Buyumlashgan va jonli mehnat uyg'unlashishi natijasida jamiyat uchun qo'shimcha qiymat yaratiladi. U M harfi bilan belgilangan.

Ijtimoiy harajatlar, ya'ni yalpi ijtimoiy mahsulot qiymatining umumiy ko'rinishi quyidagicha: Mamlakatning jami ijtimoiy harajatlari—davlat hamda tarmoqlar, korxonalar va tashkilotlar miqyosidagi barcha harajatlarning yig'indisidir.

Tarmoqning ijtimoiy harajatlari – individual korxonalarining, tashkilotlarning harajatlari yig'indisidir. Shunday tarmoqlardan eng muhimi, Baliqchilik xo'jaligidir. Baliqchilik xo'jalik korxonalarini turli xildagi talablarni qondirish maqsadida mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmatlarni bajarish uchun moddiy, pul va mehnat harajatlari amalga oshiriladi. Yuqorida qayd etganimizdek, korxonalar miqyosidagi moddiy va buyumlashgan harajatlar C harfi bilan, mehnat harajatlari, V harfi bilan, V harfi bilan belgilanadi. Korxonalar harajatlarning umumiy ko'rinishi quyidagicha: $C+V$. Bu umumiy harajat hisoblanadi.

Baliqchilik xo'jalik korxonalari turli xildagi mahsulotlarni yetishtirish, xizmat va ishlarni bajarish uchun moddiy va buyumlashgan quyidagi harajatlarni amalga oshiradilar: urug'lik, baliqlar, yem, ozuqa, kimyoviy vositalar, yoqilg'i, yog'lovchi materiallar, asosiy vositalarning eskirish qiymati, sun'iy suv havzalari qurish foydalanish harajatlari, ishchi xizmatchilarning mehnatlariga to'langan haqlar, soliqlar, kreditlar uchun to'lovlar, mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan harajatlar, kam qiymatli, tez eskiruvchan materiallar va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqda amalga oshiriladigan harajatlarning yangi tartibi «Mahsulot ishlab chiqarish (ish, xizmat) va sotish tannaxrlariga qo'shiladigan harajatlar tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi nizom»da (Toshkent, 1999 y.) o'z ifojasini topgan. Hozirgi davrda Baliqchilik xo'jaligida amalga oshiriladigan harajatlar o'zgaruvchan hamda doimiy harajatlardan tashkil topadi. Ular ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning hajmi, ish miqdorining o'zgarishi bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Doimiy harajatlar ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining o'zgarishi bilan bog'liq emas (13.1-chizma). Mahsulot hajmi ko'payishi yoki kamayishi bilan doimiy harajatlar qiymati o'zgar olmaydi. Masalan, suv yoki yer uchun ayrim asosiy vositalarga to'lanadigan ijara haqi, ayrim asosiy vositalarning eskirish summasi (amortizatsiya summasi) to'lovlari va boshqalar doimiy harajatlar tarkibiga kiradi. O'zgaruvchan harajatlar ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining o'zgarishi bilan bevosita bog'liqdir. Ishlab chiqariladigan mahsulotlar miqdorining ko'payishi o'zgaruvchan harajatlar ko'proq sarflanishini taqozo etadi. Ularga urug'liklar, baliqlar, ozuqalar, yem, mehnatga to'lanadigan ish haqi, elektroyenergiya harajatlari va boshqa harajatlar kiradi.

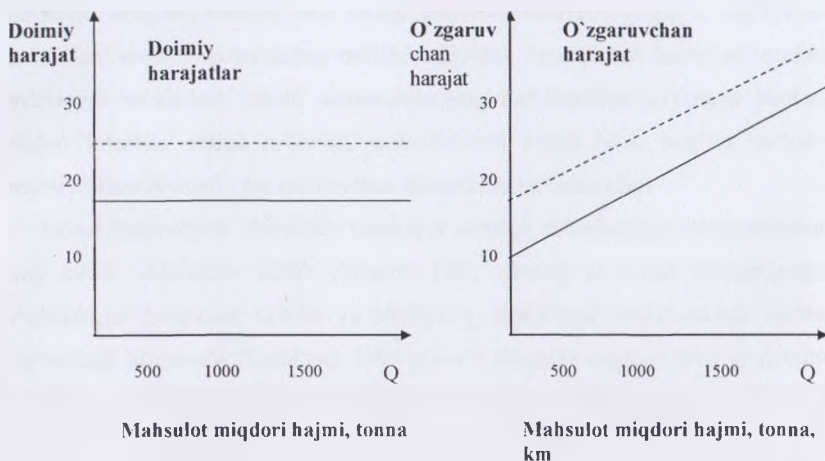
Doimiy va o'zgaruvchan harajatlarning o'zgarishi yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni joriy etish, sermahsul baliq zotlarini yaratish, shakllantirish hamda ilg'or tajribalarni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq.

Baliqchilik xo'jaligida moddiy mablag' va mehnat sarflarini amalga oshirishda ularning o'rindoshligini hamda har bir sarflanayotgan qo'shimcha harajatni tejash, qolaversa, ortiqcha sarf-harajatlar qilmaslikni talab etadi.

№ taliklarda amalga oshirilayotgan harajatlar ma'lum maqsadni hal yetishga qaratilgan.

Doimiy va o'zgaruvchan harajatlarning harakati

Shundan kelib chiqqan holda ular quyidagicha guruhlashtirilgan:

1. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan harajatlar:

- a) bevosita va bilvosita moddiy harajatlar;
- b) bevosita va bilvosita mehnat harajatlari (ish haqi);
- v) boshqa bevosita va bilvosita harajatlar

2. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr harajatlariga kiritiladigan harajatlar:

- a) mahsulotni sotish bilan bog'liq harajatlar;
- b) korxonani boshqarish harajatlari (ma'muriy sarf-harajatlar);
- v) boshqa operatsion harajatlar va zararlar.

1. Xo'jalik yurituvchi subyektning umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy faoliyati bo'yicha hisobga olinadigan harajatlar.

2. Favqulodda zararlar, daromad (foyda)dan olinadigan soliq to'langunga qadar foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadi.

Baliqchilik xo'jaligida sarflanayotgan harajatlarni imkoniyat doirasida tejashga harakat qilish zarur. Buning uchun fan, texnika yutuqlarini, innovatsion texnologiyalarni, ilg'or tajribalarni imkoniyat doirasida ishlab chiqarishga tatbiq etish lozim. Harajatlarning tejalishi boshqa ishlar bajarilishini hamda olinadigan foyda summasi oshishini ta'minlaydi. Natijada xo'jalikning rentabellik darajasi ortadi. Foyda summasining oshishi xo'jalikni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ham bu masalaga respublikamiz hukumati, xo'jaliklarning barcha xodimlari doimo katta e'tibor bermoqdalar.

13.2. Harajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi

Baliqchilik xo'jaligida mahsulot yetishtirish, ish va xizmatlarni bajarish uchun qilinayotgan barcha harajatlar iqtisodiy mazmunga, maqsadga, hisobot obyektiga hamda shakllanish manbalariga ko'ra, quyidagi elementlarga va moddalarga guruhlashtirilgan (13.2-chizma):

- mahsulot yetishtirish, ishlarni, xizmatlarni bajarish bilan bog'liq harajatlar;
- davr harajatlari;
- moliyaviy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan harajatlar;
- favqulodda zararlar.

Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, bir xil harajatlar harajat elementlarini, bir nechta harajat elementlari harajat moddalarini tashkil etadi. Demak, harajat moddalari harajat elementlariga nisbatan kengroqdir.

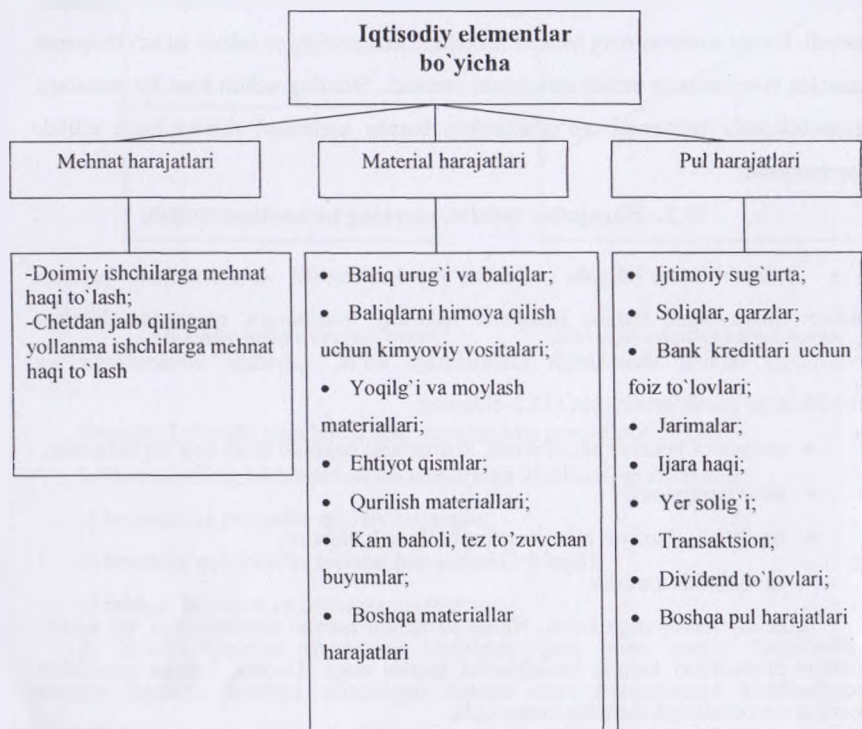
Amalga oshirilayotgan va oshirilishi lozim bo'lgan harajatlarni iqtisodiy elementlar bo'yicha guruhlashtirish natijasida mehnat harajatlari uchun berilgan ish haqini va uning tarkibini, sarflangan moddiy (material) harajat, turli maqsadlarga sarflangan pul harajatlari (obyektlari bo'yicha) summasini aniqlab, ularni chuqur tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Sarflanayotgan harajatlarni tahlil etish jarayonida ularning qanchasi mahsulot yetishtirishga oid texnologik jarayonlar bo'yicha sarflanganligiga ham alohida e'tibor beriladi. Bundan maqsad – fan-texnika, texnologiya yangiliklarini ishlab

chiqarishning u yoki bu jarayoniga tatbiq etish natijasida harajatlarni tejash

13.2-chizma

**Baliqchilik xo'jaligidagi harajatlarning iqtisodiy elementlar
bo'yicha guruhlashtirilishi**

imkoniyatini aniqlashdir.

Shuning uchun ham harajatlarni mahsulot yetishtirish texnologik jarayonlari bo'yicha ham turkumlashtirish mumkin.

Harajatlarning bunday tartibda turkumlashtirilishi ularning baliqchilik mahsulotlari yetishtirish davrlari bo'yicha qilinadigan miqdorini, qiymatini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Shunga asoslangan holda ularning samarali amalga oshirishlashini ta'minlash mablag'lar bilan ta'minlanish masalalari ham hal etilishini taqozo qiladi.

Baliqchilik xo'jaligida harajatlarni sarflashdan yana bir maqsad –

yetishtirilayotgan bir birlikdagi mahsulot, bajarilayotgan ishlar, xizmatlar uchun o'rtacha qancha harajat qilinganligini ham aniqlashdir, ya'ni ularning tannarxlarini bilishdir.

Mahsulot (ish, xizmat) tannarxi darajasi ularning foydali yoki zararliligi bo'yicha aniqlanadi. Shuning uchun harajatlar har bir tannarx obyekti bo'yicha to'g'ri olib borilishini ta'minlash lozim. Buning uchun sarflanayotgan harajatlar mahsulot ishlab chiqarish davrlariga qarab qo'shilishi bo'yicha turkumlashtiriladi (13.3-chizma).

Baliqchilik xo'jaligida harajat mahsulot yetishtirish jarayonida bevosita hamda bilvosita sarflanadigan harajatlarga ham turkumlashtiriladi. Bevosita (to'g'ri) harajatlar mahsulotlarni yetishtirishda bevosita qatnashadi va ular mahsulot hajmiga, sifatiga to'g'ri ta'sir ko'rsatmaydi.

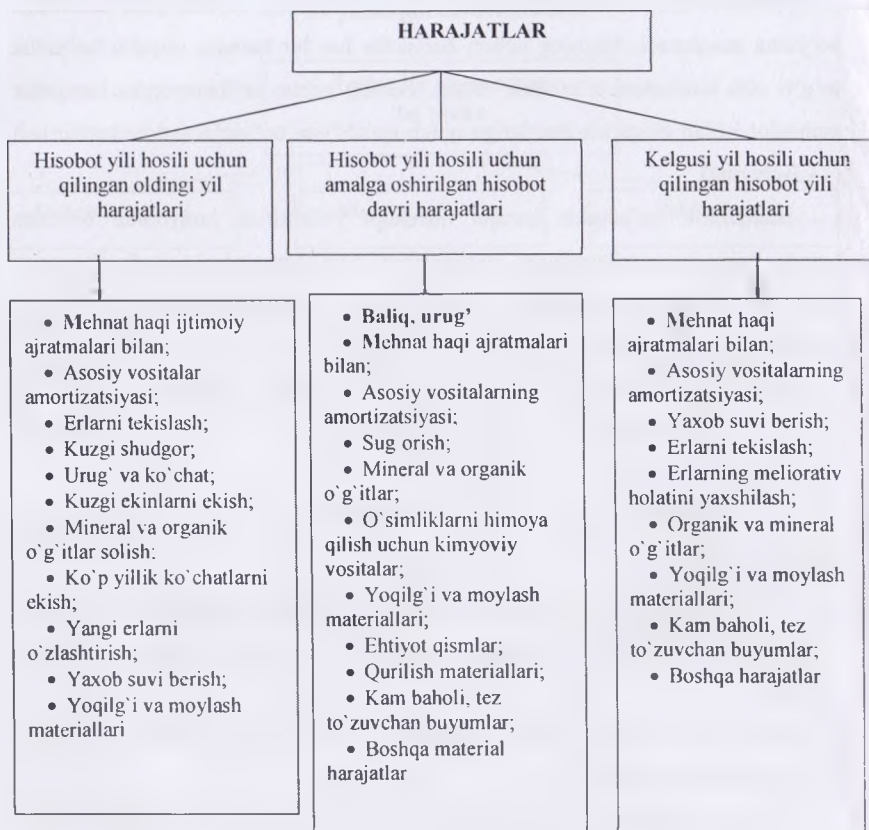
Baliqchilik xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda (ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatishda) bevosita qatnashadigan harajatlarga quyidagilar kiritilmoqda:

1. Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan harajatlar tarkibi.

- Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi harajatlar, ular iqtisodiy mazmuniga ko'ra, quyidagi elementlar bilan guruhlariga ajratiladi:

- ishlab chiqarish moddiy harajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash harajatlari;
- ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urta ajratmalari;
- asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa harajatlar.

Harajatlarning mahsulot yetishtirish muddatlari bo'yicha turkumlashtirilishi

1. Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy harajatlar

- ♦ Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy harajatlarga quyidagilar tegishli:
- ♦ ishlab chiqariladigan mahsulotning asosini tashkil etib, uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlarni ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan, chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar;

♦ normal texnologiya jarayonini ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga qaratilgan (asmavzu-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar) sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan, harid qilinadigan materiallar, shuningdek, asmavzu-uskunalarni tuzatish uchun ehtiyot qismlar, instrumentar, moslamalar, inventar, priborlar laboratoriya asmavzu-uskunalari va assoiy fondlarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarining eskirishi, maxsus kiyim-bosh va arzonbaholi boshqa ashyolarning eskirishi;

♦ sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi subyektlarida montaj qilindigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar;

♦ tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan, faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan, ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

♦ Ishlab chiqarish harakteriga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga mahsulot tayyorlash bo'yicha ayrim operatsiyalarni bajarish, xomashyo va materiallarga ishlov berish, iste'mol qilinayotgan ashyo va materiallar sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi. Xo'jalik yurituvchi subyekt ichida tashqi yuridik shaxslarning transport xizmatlari (xomashyo, materiallar, instrumentlar, detallar, tovarlar, yuklarning boshqa turlarini bazis (markaziy) ombordan quyi bo'g'inlarga, ya'ni sexga va tayyor mahsulotni saqlash uchun omborga keltirish) ham ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlarga tegishli:

♦ tabiiy xomashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, sanoat korxonalarini tomonidan suv xo'jaligi tizimidan belgilangan limitlar doirasida va

undan ortiqcha olinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun yog'och, taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanish huquqlarining amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash harajatlari;

- ♦ texnologik maqsadlarga energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi subyektlarning transporti tomonidan bajariladigan, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari;

- ♦ xo'jalik yurituvchi subyektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi harid qilinadigan energiya (xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyaga va energiyaning boshqa turlariga, shuningdek, harid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish harajatlari harajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi);

- ♦ ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo'qotish me'yorlari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi;

- ♦ xo'jalik yurituvchi subyektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni etkazish bilan bog'liq harajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagi kiradi) ishlab chiqarish harajatlarning tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to'lash harajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy harajatlar va boshqalar);

- ♦ xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan moddiy resurslarni etkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi;

- ♦ mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar harajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash-joylash materiallari qiymati. Ular amaldagi sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi;

- ♦ «moddiy harajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan, barter bitishuvlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan

vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan, brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'implardan, transportda tashishga haq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va etkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi.

2. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash harajatlari.

• Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash harajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

• xo'jalik yurituvchi subyektda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajarilgan narxnomalar, tarif stavkalariga va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan, amalda bajarilgan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan, hisoblangan ish haqi, shu jumladan, bajarilgan ishni hisobga olish bo'yicha dastlabki hujjatlarda nazarda tutilgan rag'batlantiruvchi tusdagi to'lovlar;

• kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va okladlariga ustamalar;

• ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsiya tusidagi to'lovlar;

• texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaqtda, dam olish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarida ishlaganlik uchun tarif stavkalariga va okladlarga ustamalar va qo'shimcha haq;

• kun, smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo'shib olib borganlik va xizmat ko'rsatish zonalarini kengaytirganlik uchun ustamalar;

• hukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro'yxati bo'yicha og'ir, zararli, alohida zararli mehnat va tabiiy-iqlim sharoitlarida ishlaganlik uchun ustamalar, shu jumladan, ushbu sharoitlardagi uzluksiz ish staji uchun ustamalar.

• aloqa, temir yo'l, daryo, avtomobil transporti va katta yo'llar xodimlarining va doimiy ishi yo'lda o'tadigan yoki qatnov tusiga ega bo'lgan boshqa xodimlarning ish haqiga, xo'jalik yurituvchi subyekt joylashgan joydan jo'nagan paytidan boshlab shu joyga qaytib kelgan, qaytishgacha to'lanadigan, yo'lda o'tgan har bir sutka uchun to'lanadigan ustamalar;

- qurilishda, rekonstruktsiya qilishda va mukammal ta'mirlashda bevosita band bo'lgan, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda vaxta usuli bilan ishlarni bajargan xodimlar uchun ishning ko'chma va qatnov xususiyati uchun ustama;

- doimiy ravishda yer osti ishlarida band bo'lgan xodimlarga ularning shaxtada (konda) ish joyiga jo'nab ketishlaridan va orqaga qaytishlarigacha o'tadigan normativ vaqt uchun qo'shimcha haq;

- mehnatga haq to'lashning rayonlar bo'yicha tartibga solinishiga, shu jumladan, rayon koeffitsiyentlari va amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq cho'l, suvsiz va yuqori tog' joylarida ishlaganlik uchun koeffitsiyentlar bilan belgilangan to'lovlar;

- xo'jalik yurituvchi subyekt joylashgan joydan (yig'ilish punktidan) ish joyiga va orqaga qaytadigan yo'lda o'tadigan kunlar uchun vaxtada ishlash jadvalida nazarda tutilgan, shuningdek, meteorologiya sharoitlariga ko'ra va transport tashkilotlarining aybi bilan yo'lda qolingun kunlar uchun tarif stavkasi, oklad miqdorida to'lanadigan summalar (vaxta usulida ishni bajarishda);

- ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom yetishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlagun ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to'lash;

- ishlanmagan vaqt uchun haq to'lash;

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq navbatdagi (har yili) va qo'shimcha ta'tillar, navbatdagi (har yili) foydalanilmagan va qo'shimcha ta'tillar uchun kompensatsiyalar, o'smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishidagi tanaffuslar, shuningdek, tibbiy ko'riklardan o'tish bilan bog'liq vaqt uchun haq to'lash;

- majburiy ta'tilda bo'lgun xodimlarga, asosiy ish haqini qisman saqlab qolgan holda haq to'lash;

- donor xodimlarga qonni tekshirish, topshirish kunlari uchun va qon topshirilgan har bir kundan keyin beriladigan dam olish kunlari uchun haq to'lash;

- davlat vazifalarini bajarganlik uchun (harbiy yig'inlar, favqulodda vaziyatlar bo'yicha yig'inlar va boshqalarda qatnashganlik uchun) mehnat haqi to'lash;

- xo'jalik yurituvchi subyekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tusda tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan amalga oshirilsa, pudrat shartnomasi ham shu jumlagi kiradi;

- belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash fondiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari.

3. Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

- Ijtimoiy sug'urta ajratmalariga quyidagilar kiradi:

- qonun xujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash fondiga ijtimoiy tusdagi majburiy ajratmalar;

- nodavlat pensiya jamg'arlariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va ixtiyoriy sug'urtaning boshqa turlariga ajratmalar;

- asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.

- Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha harajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklash) qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi (hisoblangan eskirish). lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan me'yorlar, qonun xujjatlarida amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya ham shu jumlagi kiradi;

- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi, foydali foydalanish muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish me'yori besh yil hisobiga belgilanadi, biroq

xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas.

4. Ishlab chiqarish tusidagi boshqa harajatlar.

1. Ishlab chiqarish tusidagi boshqa harajatlarni hisobga olishning navbatdagi kompleks moddalari – bandlarda keltirilgan harajatlar elementlari bo'yicha ajratiladi.

1. Yuqoridagilardan tashqari qo'riqlash harajatlari bunday qo'riqlash mavjud bo'lishini talab qiluvchi mazkur ishlab chiqarishga maxsus talablar mavjud bo'lgan taqdirda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilishi mumkin.

2. Ishlab chiqarish faoliyatiga tegishli bo'lgan asosiy vositalarni joriy ijaraga olish bilan bog'liq harajatlar.

3. Tabiatni mahofaza qilish maqsadlaridagi fondlarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq joriy harajatlar, shu jumladan, ifloslantiruvchi moddalarni yo'l qo'yiladigan me'yorlar doirasida va undan ortiqcha atrof-muhitga chiqarganlik uchun to'lovlar.

4. Ishlab chiqarish xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan mehnatning normal sharoitlarini va texnika xavfsizligini ta'minlash harajatlari.

5. Xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashishi bilan bog'liq bo'lgan sog'liqni saqlash tadbirlari.

6. Tekin ko'rsatiladigan kommunal xizmatlar, oziq-ovqat, ayrim tarmoqlar xodimlariga beriladigan oziq-ovqatlar qiymati, xo'jalik yurituvchi subyekt xodimlariga beriladigan tekin uy-joy haqini to'lash harajatlari (yoki uy-joy, kommunal xizmatlar va boshqalar uchun pul kompensatsiyasi summasi).

7. Amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tekin beriladigan va shaxsiy foydalanishda qoladigan buyumlar qiymati (shu jumladan, formal kiyim-bosh, maxsus ovqatlar yoki ular pasaytirilgan narxlar bo'yicha sotilishi munosabati bilan imtiyozlar summasi).

8. Ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan boshqaruvning texnik vositalarini, boshqaruvning boshqa texnik vositalarini hisoblash markazlarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish harajatlari.

9. Qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarni tibbiy ko'rikdan o'tkazganlik uchun tibbiy muassasalarga haq to'lash.

10. Ishlab chiqarish xodimlarini belgilangan ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan xizmat safarlariga yuborish bo'yicha me'yorlar doirasida va ulardan ortiqcha harajatlar.

11. Ishlab chiqarish ishchilarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy qur'at qilish harajatlari.

12. Brak tufayli kelib chiqadigan yo'qotishlar.

13. Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko'ra, bekor turishlar tufayli yo'qotishlar.

14. Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko'rsatish harajatlari.

15. Mahsulot (xizmatlar)ni majburiy sertifikatlash qilish harajatlari.

16. Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo'qolishi bilan bog'liq vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to'lanadigan mablag'lar.

17. Umumiy foydalaniladigan yo'lovchilar transporti xizmat ko'rsatmaydigan yo'nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog'liq harajatlar.

1. Baliqchilik xo'jaligida davr harajatlari ham amalga oshiriladi. Ular mahsulotlarni bevosita ishlab chiqarish jarayoniga bog'liq bo'lmay, balki xo'jalikning sohalari bo'yicha tashkil etish va ularni boshqarish bilan bog'liq bo'lgan harajatlardan iboratdir.

- Bu harajatlar ham maqsad vazifalariga ko'ra, quyidagicha turkumlashtiriladi:

- yetishtirilgan mahsulotlarni sotish, xizmatlarni ko'rsatish uchun qilinadigan quyidagi harajatlar: mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan barcha harajatlar;

- ma'muriy harajatlar, ularga tarmoqni, korxonani boshqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha harajatlar, jumladan, boshqaruv tizimlarining faoliyati, boshqaruv

sohasidagi vositalar bilan bog'liq bo'lgan harajatlar;

- boshqa operatsion harajatlar, jumladan, kadrlar tayyorlash, loyihalarni tuzish, xodimlarni ijtimoiy muhofaza qilish bilan bog'liq harajatlar;

- hisobot davrining kelgusida soliq solinadigan bazadan chiqariladigan harajatlar.

2. Moliyaviy faoliyat bo'yicha harajatlar. Ularga barcha turdagi kreditlar bo'yicha, mol-mulkning ijara haqi to'lovlari hamda qimmatli qog'ozlarni chiqarish, sotish, tarqatish bilan bog'liq bo'lgan harajatlar kiradi.

3. Favqulodda yuz beradigan hodisa, voqealarni qoplash bilan bog'liq bo'lgan harajatlar. Ularga korxonalarining odatdagi faoliyatidan chetga chiquvchi hodisalar yoki operatsiyalar natijasida vujudga keladigan va ro'y berishi kutilmagan odatdan tashqari harajatlar kiradi. Masalan, er qimirlashi, tinchlikka xavf soluvchi harakatlarni ma'lum miqdorda qoplash harajati. Chunki ular asosan davlat va mahalliy byudjet hisobidan qoplanadi.

13.3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o'rtacha harajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqlar, korxonalar miqyosida umumiy qiymat ko'rsatkichlari bilan birgalikda o'rtacha harajatlar, ya'ni tannarx ko'rsatkichi ham faoliyat ko'rsatishi taqozo etiladi. Tannarx bozor iqtisodi sharoitida iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning yordamida Baliqchilik xo'jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan ishlar va ko'rsatilayotgan xizmatlarning bir birligi xo'jaliklar uchun qancha so'mga tushganligi aniqlanadi. Ularning darajasi qiymatni ifodalovchi baholar darajasi bilan taqqoslanishi natijasida olinadigan foyda yoki ko'riladigan zararlar darajasi aniqlanadi. Bu ko'rsatkich xo'jaliklarning ichki boshqaruvchilari uchun juda muhimdir.

Hozirgi davrda mahsulot (ish, xizmat)ning ishlab chiqarish tannarxi aniqlanadi. Tannarx deganda bir birlikdagi mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmatlarni bajarish uchun sarflangan moddiy, mehnat, pul harajatlari nazarda tutiladi. Uning mutlaq (absolyut) darajasini aniqlash uchun barcha bevosita va

bilvosita ishlab chiqarish harajatlarning umumiy summasi shu harajatlar yordamida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot miqdoriga taqsimlanadi. Baliqchilik xo'jaligida 1 s. mahsulotning narxi; 1 etalon gektarning; 1 tonna-km ning; 1 kvt/soat elektroyenergiyaning tannarxi aniqlanadi. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$T_n = \frac{\sum I_x}{\sum M_m(I_m, X_m)} ;$$

Bunda: T_n – mahsulot, ish, xizmat tannarxi, so'mda;

$\sum I_x$ – ishlab chiqarish harajatlarning umumiy summasi, so'mda;

$\sum M_m(I_m, X_m)$ – yalpi yetishtirilgan mahsulot, jami bajarilgan ish, xizmatlar miqdori sen., tonnada, etalon gektarda, tonna km va boshqalar.

Etishtirilayotgan mahsulotlarning:

- ishlab chiqarish tannarxi;
- to'liq tannarxi, tijorat tannarxi ham aniqlanadi.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini aniqlash usuli yuqorida keltirilgan. Uning to'liq yoki tijorat tannarxi jami harajatlarni (jumladan, sotish harajatlari bilan) yetishtirilgan yalpi mahsulot miqdoriga yoki sotiladigan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi.

Baliqchilik xo'jalik mahsulotlari (ishlar va xizmatlar) ning haqiqiy hamda reja tannarxlari aniqlanadi. Haqiqiy tannarx darajasi yil yakunidagi ma'lumotlar yordamida hisoblanadi. Reja tannarxi esa normativlar, erishilgan ma'lumotlar asosida aniqlanib, «Biznes reja»da aks ettiriladi.

Baliqchilik xo'jaligida barcha harajatlarni amalga oshirish natijasida turli tildagi asosiy, qo'shimcha hamda yordamchi mahsulotlar olinadi. Jumladan, paxtachilikda paxta xomashyosi asosiy mahsulot hisoblangan, g'ozapoyasi qo'shimcha mahsulot sanaladi. Donchilikda don asosiy, somoni (poyasi) qo'shimcha mahsulotdir. Qoramolchilikda go'sht, sut asosiy, buzoq qo'shimcha, yong esa yordamchi mahsulot hisoblanadi. Lekin tarmoqdagi barcha harajatlar asosiy mahsulotni yetishtirishga qaratilgan bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda 1.3.1-chizmada aks ettirilgan obyektlar tannarx obyektlari hisoblanadi.

Baliqchilik xo'jaligida yetishtiriladigan asosiy, qo'shimcha hamda yordamchi mahsulotlarning ishlab chiqarish tannaxlari quyidagi usullarda hisoblanadi:

Masalan, donchilikda qo'shimcha mahsulotlar belgilangan koeffitsiyentlar yordamida asosiy mahsulotlarga aylantiriladi. Ularni asosiy mahsulotlarning miqdoriga qo'shib, jami yalpi don mahsulotining shartli miqdori aniqlanadi. Shartli mahsulot tarkibidagi asosiy hamda yordamchi mahsulotlarning shartli miqdori salmog'i aniqlanadi. Shundan so'ng jami ishlab chiqarish harajatlaridan shartli mahsulot salmog'iga mutanosib ravishdagi salmog'i hisoblanib, ularning umumiy summasi aniqlanadi. Shu aniqlangan summa asosiy mahsulot miqdoriga taqsimlanib, asosiy mahsulotning ishlab chiqarish tannaxi aniqlanadi. Shartli yordamchi mahsulot hissasiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish harajatlarini yordamchi mahsulotning haqiqiy miqdoriga taqsimlab, yordamchi mahsulotning ishlab chiqarish tannaxi aniqlanadi.

Mahsulot tannaxini hisoblashning jahondagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida o'zini oqlagan «Direkt-kosting» tizimini Respublikamiz Baliqchilik xo'jaligida ham joriy etish yo'li tanlangan.

«Direkt-kosting» tizimining mohiyati shundan iboratki, bunda jami harajatlar doimiy va o'zgaruvchan qismlarga ajratiladi va marjinal daromad miqdori aniqlanadi. Ushbu tizimda mahsulotlar tannaxi faqatgina to'g'ri (o'zgaruvchan) harajatlar chegarasida aniqlanadi. Mahsulotlarni sotishdan kelgan pul tushumi bilan ularning harajatlar bo'yicha tannaxini taqqoslash natijasida xo'jalikning marjinal daromadini aniqlash mumkin. Marjinal daromaddan doimiy harajatlarni ayirish orqali xo'jalik mahsulot sotish natijasida olgan sof foyda aniqlanadi.

Marjinal-kosting uslubini respublikamiz Baliqchilik xo'jaligiga joriy etish natijasida yetishtirilayotgan mahsulotlarning real, aniq ishlab chiqarish tannaxini hisoblash imkoni paydo bo'ldi. Bu moliyaviy hisob uchun juda zarurdir. Lekin boshqaruv hisobi uchun bu uslubning ma'lumotlari etarli emas. Chunki boshqaruv hisobi uchun faqatgina ishlab chiqarish tannaxi emas, balki to'liq tannax ko'rsatkichi ham zarur. Shu munosabat bilan Baliqchilik xo'jaligida harajatlarni yanada chuqurroq tadqiq etish uchun ularning boshqarish samaradorligini

oshirishda abzorbshn-kosting uslubini qo'llash maqsadga muvofiqdi. Ushbu usulning mohiyati shundan iboratki, unda barcha harajatlar mahsulotning to'liq tannarxini shakllantiradi. Mahsulot harajatlari va tannarxini o'rganish boshqaruv hisobining muhim bo'limlaridan biridir.

Mehnat va moddiy ko'rinishidagi to'g'ri harajatlar bevosita aniq bir mahsulot yoki xizmat turiga oid bo'lishi, umumishlabchiqarish harajatlari mahsulot turiga qarab faqat maxsus usullar yordamida taqsimlanishi mumkin.

Harajatlarni taqsimlash - qilingan harajatlarning aniq bir harajat obyektiga borish jarayonidir.

Harajatlar obyekti – tashkiliy bo'linma, shartnoma yoki boshqa hisob birligi bo'lib, u bo'yicha harajatlar haqidagi ma'lumotlar yig'iladi va jarayonlar, mahsulot, shu kapitalni qo'yish loyihasi va hokazolar qiymati o'lchanadi.

Harajatlarni taqsimlashning muhim kategoriyasi bo'lib, harajatlar markazi hisoblanishini yana bir bor ta'kidlamoqchimiz.

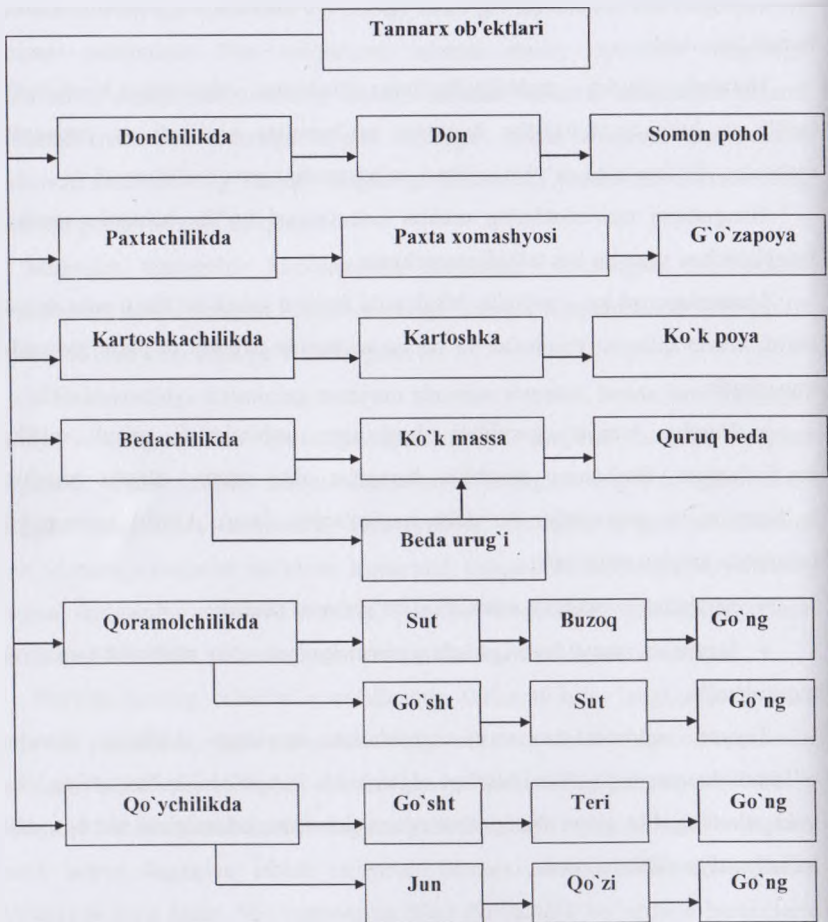
Harajatlar markazi – tashkiliy birlik yoki faoliyat sohali bo'lib, u erda aktivlar haridi uchun qilingan chiqimlar va harajatlar haqida axborot to'plash maqsadga muvofiqdir.

• Barcha harajat guruhlari boshqaruv echimlarini qabul qilishga mo'ljallangan. Boshqaruv hisobida harajatlar ikki asosiy obyekt guruhlari bo'linmalar va mahsulotlar bo'yicha taqsimlanishi kerak. Ushbu jarayon ikki bosqichda amalga oshiriladi:

- harajatlar javobgarlik markazlari bo'yicha to'planadi;
- harajatlar muayyan brigadada yetishtirayotgan aniq mahsulot tannarxiga taqsimlanadi.

Tayyor mahsulot tannarxini hisoblashda quyidagi usullarga murojaat qilishadi: hamma harajatlarni hisobga olgan holda harajatlarni kalkulyatsiya qilish yoki ularning bir qismi bo'lgan o'zgaruvchan harajatlarnigina hisobga olib, kalkulyatsiya qilish mumkin.

Qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxi obyektlari

Har bir so'mni oqilona, maqsadga muvofiq sarflashga harakat qilish, ya'ni material, pul hamda mehnat harajatlarini tejashga, shu orqali yetishtiriladigan mahsulotlarning, bajariladigan ish va xizmatlarning tannaxrlarini pasaytirishga erishish lozim. Buning uchun:

- dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida mavjud bo'lgan barcha ishlab chiqarish vositalaridan yil davomida tadbirkorlik bilan oqilona, samarali foydalanib, barcha ishlarning vaqtida, sifatli bajarilishini ta'minlashga;

- ekinlarning tezpishar, kam suv talab qiladigan, yuqori hosilli, samarali navlarini, urug'chilikni, chorva hayvonlarining mahsuldor zotlarini hayotga iloji boricha ko'proq tatbiq yetishni ta'minlash;

- Baliqchilik xo'jaligida ishlatiladigan sanoat korxonalarining narxlarini bilan Baliqchilik xo'jalik mahsulotlari o'rtasidagi nomutanosiblikni qisqartirish;

- harajatlarni tejaydigan yangi texnika, innovatsion samarali texnologiyalarni joriy etish natijasida ishlab chiqarish jarayonlarining mexanizatsiyalashtirilganlik, avtomatlashtirilganlik darajasini oshirib, jonli mehnat sarfini qisqartirish;

- irrigatsiya, melioratsiya va ximizatsiya bilan bog'liq bo'lgan masalalarning sifatli va samarali bo'lishini ta'minlash;

- mehnatni tashkil yetishning samarali shakllarini va rag'batlantirish tizimini takomillashtirish;

- ekinlar hosildorligini, chorva hayvonlarining mahsuldorligini oshirish erishish lozim. Shu tadbirlarni amalga oshirish natijasida harajatlar summasini nisbatan qisqartirib, mahsulotlar miqdorini oshirib ularning bir birligini tannaxrini kamaytirishga erishish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qanday harajatlar ijtimoiy va individual harajatlar deb ataladi?
2. Jami va ishlab chiqarish harajatlari deganda nimani tushunasiz?
3. Qanday harajatlarni doimiy va o'zgaruvchan harajatlar deb atash mumkin?
4. Harajatlar elementlari va moddalari haqida qanday tushunchaga egasiz?

5. Mahsulot tannarxi deganda nimani tushunasiz?
6. Mahsulot tannarxi darajasini, dinamikasini qanday tushunasiz?
7. Mahsulot tannarxi tarkibi deganda nimani tushunasiz?
8. Harajatlarni kamaytirish, tannarxni pasaytirishga qanday chora-tadbirlar yordamida erishish mumkin?

14-mavzu. BALIQCHILIKDA YALPI VA TOVAR MAHSULOTI, ULARNI KO'PAYTIRISH YO'LLARI

14.1. Baliqchilik xo'jalik korxonalarining daromad va foydalari, iqtisodiy samaradorligi haqida tushuncha, uning ahamiyati

14.2. Daromadni va foydani aniqlash tartibi

14.1. Baliqchilik xo'jalik korxonalarining daromad va foydalari, iqtisodiy samaradorligi haqida tushuncha, uning ahamiyati

Tarmoqda mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar ishlab chiqarish faoliyatida har xil Baliqchilik xo'jalik mahsulotlari yetishtiradilar, xizmatlarni bajaradilar. Ular dastavval natura shaklida hisobga olinadi. Ular har xil talablarni qondirish maqsadida sotiladi, ayirboshlanadi, qayta ishlovsiz hamda qayta ishlanib iste'mol uchun ishlatiladi. Bu jarayonda yetishtirilgan mahsulot, xizmatlarning qiymati pul-tovar munosabatlari yordamida aniqlanadi.

Ma'lumki, yalpi mahsulotning qiymati buyumlashgan (S) hamda jonli mehnat (V) harajatlaridan, shuningdek, qo'shimcha qiymatidan (m) tashkil topadi. Yalpi mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan moddiy vositalarning qiymati hamda eskirish summasi (S) ayirilishi natijasida tarmoqning, korxonaning yalpi daromadi yoki yangidan yaratilgan qiymat aniqlanadi (VM). U tarmoq miqyosida yalpi ichki mahsulot yoki milliy daromad deb ataladi. Mahsulotlarni sotish, xizmatlar ko'rsatish natijasida xo'jalikning banklardagi joriy va valyuta schetlariga kassasiga kelib tushadigan mablag'lar uning pul tushumlari (daromadlari) ni tashkil etadi. Shu pul tushumlaridan sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish harajatlarini ayirish natijasida korxonaning yalpi foydasi aniqlanadi. Yalpi foyda summasidan davr harajatlari, soliqlar, to'lovlar, jarima va

peniya summolari ayrilishi natijada sof foyda aniqlanadi.

Xo'jaliklar yalpi mahsulot miqdorini sifatini ta'minlagan holda ko'paytirishga erishsalar, yalpi daromad, yalpi va sof foyda summolari ko'payishi mumkin. Bu hol, o'z navbatida, korxonalar ishchi-xizmatchilarini moddiy rag'batlantirish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi, ularning ish haqlarini oshirish hamda mukofotlash uchun ham, mahalliy va davlat byudjetiga ham va nihoyat, korxonalar ishlab chiqarishini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish zaminida rivojlantirish uchun ham ko'proq mablag' ajratiladi. Natijada ishlab chiqarishga yangi texnikalar, samarali texnologiyalarni joriy etish ta'minlanadi. Bu hol mehnat harakterini o'zgartirib, unumdorligi oshishini ta'minlaydi.

Demak, yuqoridagi iqtisodiy kategoriyalar salmog'i va qiymatining o'sishi korxonaning tarmoqning hamda, davlatning iqtisodiyoti rivojlanib, samaradorligini yuksalishini negizidir. Shuning uchun bu masalaga respublikamizda alohida e'tibor berilmoqda. Respublika Vazirlar Mahkamasining qarorlariga muvofiq Baliqchilik xo'jalik mahsulotlarining harid baholari imkoniyat doirasida oshirilmoqda. tijorat banklaridan olinayotgan kreditlarning to'lash muddatlari ayrim vaqtlarda biroz kechiktirilmoqda. Baliqchilik xo'jaligi korxonalariga kredit olishda, soliqlar to'lashda imtiyozlar yaratilmoqda, chet el investitsiyalarini jalb yetishda yordam ko'rsatilmoqda. Bularning hammasi korxonalar faoliyatining iqtisodiy samaradorligi yuksalishini ta'minlaydi. Buning uchun korxonalar o'z faoliyatlari bilan bog'liq bo'lgan huquqiy, tashkiliy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlarni vaqtida, sifatli o'tkazishlari zarur.

Iqtisod fanlarida «samaradorlik» va «iqtisodiy samaradorlik» tushunchalari mavjud. Ular mamlakat, tarmoq, korxonalar, yo'nalishlar hamda ayrim mahsulotlar bo'yicha aniqlanishi mumkin. «Iqtisodiy samaradorlik» tushunchasi «samaradorlik» tushunchasiga nisbatan kengroq mazmunga ega. Iqtisodiy samaradorlik deganda bir yil davomida (ma'lum davrda) amalga oshirilgan tadbirlar tizimi bilan bog'liq bo'lgan harajatlar ular natijasida olingan sof foyda summasi bilan taqqoslanadi. Shunda sarflangan harajatlar evazigav olingan sof foyda summasi qancha ko'p bo'lsa, iqtisodiy samaradorlik darajasi shuncha oshgan

hisoblanadi va aksincha. Samaradorlikni esa u yoki bu tadbirlarni, ishlarni mahsulotlarni yetishtirish natijasida erishilgan yutuqlar ifodalaydi. Masalan, mahalliy va mineral o'g'itlardan, yem-xashaklardan foydalanish natijasida ekinlar hosildorligi oshishi va chorva hayvonlarining mahsuldorligining ortishi mumkin. Demak, sarflangan bir sentner mineral o'g'it yoki bir ozuqa birligi evaziga qancha mahsulot olinganligi aniqlanadi. Yoki bir kishi bir kunda qancha paxta xomashyosini terganligi, yoki bir paxta xom ashyosini teradigan kombayn qancha tergan. Bu ko'rsatkichlar ularning samaradorligini ifodalaydi.

Korxonalarining yetishtirgan mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligini ularning rentabellik (foydalilik) darajasi ifodalaydi. Korxonada faoliyatining iqtisodiy samaradorlik darajasini esa bir birlikdagi (bir so'm) barcha resurslar (er, suv, mehnat, asosiy va aylanma vositalar) evaziga olingan sof foyda ifodalaydi. Umuman olganda «samaradorlik» hamda «iqtisodiy samaradorlik» kategoriyalari bir-birlari bilan bog'liq bo'lgan eng muhim ko'rsatkichlar hisoblanadi. Ularni yuksaltirish, oshirish uchun korxonalar barcha masalalarni ijobiy hal yetishlari lozim. Korxonalar faoliyatining samaradorligi oshsa, mamlakatimizning iqtisodiyoti, xalqimizning turmush darajasi yuksaladi.

14.2. Daromadni va foydani aniqlash tartibi

Baliqchilik xo'jalik korxonalarining pul va yalpi daromadlari, yalpi hamda sof foyda summalarini, ularning ishlab chiqarish faoliyatini rentabelligini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki shu ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyati moliyaviy tahlil qilinadi. Ular bilan mamlakat hamda korxonada iqtisodiy bevosita bog'liq. Ularni aniqlashda bir qancha ma'lumotlardan foydalaniladi. Korxonaning ma'lum bir davrdagi pul daromadi (tushumlari) jami sotilgan mahsulotlar, xizmatlar miqdorini ularning haqiqiy baholariga ko'paytirish natijasida aniqlanadi. Unda ushbu formuladan foydalanish mumkin:

$$Pd = Sm \times Mb$$

Bunda:

Pd – pul tushumi daromadi (so'mda);

Sm – sotilgan mahsulotlar, xizmatlar miqdori (tonna, sent, litr.);

Mb – sotilgan mahsulotlarning, qilingan xizmatlarning baholari, tariflari (so'mda).

Korxonaning yalpi daromadi yoki yangitdan yaratilgan qiymat summasini yalpi mahsulot qiymatidan ishlatilgan asosiy vositalarning eskirgan qiymatini, ya'ni amortizatsiya summasini (S) ayirish natijasida aniqlash mumkin. Uning formulasi quyidagicha:

$$(C + V + m) - C = V + m$$

Demak, $V + m$ bu korxonaning yalpi daromadi hisoblanadi.

Bunda:

S – asosiy vositalarning amortizatsiyasi summasi, so'mda;

V – ish haqi fondi, so'mda;

m – qo'shimcha qiymat, sumda.

Korxonaning yalpi foydasi mahsulot sotish(xizmat ko'rsatish)dan tushgan pul tushumlaridan, daromadlaridan shu mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun sarflangan harajatlarni ayirish natijasida aniqlanadi. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$Yaf = Sd - St$$

Bunda:

YAf – yalpi foyda, so'mda;

Sd – mahsulot sotishdan, ish, xizmat ko'rsatishdan tushgan pul, so'mda;

St – sotilgan mahsulot uchun sarflangan ishlab chiqarish harajatlari, so'mda.

Korxonaning sof foydasi yalpi foyda summasidan davr harajatlari, ko'zda tutilmagan harajatlar, moliyaviy harajatlar summasini ayirish natijasida aniqlanadi.

Buni ushbu tenglik yordamida aniqlash mumkin:

$$Sf = Yaf - (Dx + Mx + Kx)$$

Bunda: Sf – sof foyda summasi;

Dx – davr harajatlari, so'mda;

Mx – moliyaviy harajatlar summasi, so'mda;

Kx – ko'zda tutilmagan tasodifiy harajatlar, so'mda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Yalpi daromad deganda nimani tushunasiz?
2. Yalpi daromad summasi qanday aniqlanad?
3. Yalpi foyda nima va u qanday aniqlanadi?
4. Sof foyda nima va u qanday aniqlanadi?

15-mavzu: BALIQCHILIKDA IQTISODIY SAMARADORLIK VA UNI OSHIRISH YO'LLARI

15.1. Baliqchilik xo'jaligi iqtisodiy samaradorligi, daromadlari, yalpi va sof foydasining o'zgarishi

15.2. Baliqchilik xo'jaligining pul daromadlarini, yalpi va sof foydalarini ko'paytirish, iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari

15.1. Baliqchilik xo'jaligi iqtisodiy samaradorligi, daromadlari, yalpi va sof foydasining o'zgarishi

Korxonada ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich rentabellik hisoblanadi. Uning darajasini aniqlash uchun sof foyda summasini tannarx yoki ishlab chiqarish harajatlari summasiga taqsimlab, 100% ga ko'paytiriladi. Uning tengligi quyidagicha:

$$Rd = \frac{Sf}{St} * 100$$

Bunda: Rd – rentabellik darajasi, foizda.

Bu ko'rsatkich yordamida korxonada, tarmoq miqyosida alohida mahsulotlarni yetishtirish uchun qilingan ishlab chiqarish harajatlarning iqtisodiy samaradorlik darajasi aniqlanadi. Shu usul yordamida 1 so'mlik ishlab chiqarish harajatlari evaziga olingan sof foyda summasi aniqlanadi. Buning uchun olingan sof foyda summasi ishlab chiqarish harajatlariga taqsimlanishi lozim. Bu ko'rsatkichlar darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, bu iqtisodiy samaradorlik darajasi ham yuqori, ya'ni yaxshi ekanligidan dalolat beradi. Shuning bilan birgalikda korxonada mahsulot yetishtirishda sarflangan barcha harajatlarning iqtisodiy samaradorligini

ham aniqlash maqsadga muvofiq. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash lozim:

$$I_x = \frac{Sf}{j_x};$$

Bunda: I_x - korxonaning bir yildagi jami harajati (so'mda);

Bu ko'rsatkich yordamida korxonada sarflangan barcha harajatlarning bir to'miga olingan qancha sof foyda olganligi aniqlanadi. Demak bu ko'rsatkich sarflangan jami harajatlarning iqtisodiy samaradorligini aniqlaydi. Uning absalyut miqdori imkoniyat darajasida yuqori bo'lishi maqsadga muvofiq. Lekin bu ko'rsatkich korxonada faoliyatining umumiy iqtisodiy samaradorligini aniqlay olmaydi.

Korxonada faoliyatining umumiy iqtisodiy samaradorligini ham aniqlanishi lozim. Buning uchun chiqarishda qatnashadigan erlarning ham, asosiy vositalarning to'la qiymatlari hisobga olinishi maqsadga muvofiqdir. yerning qiymati esa Baliqchilik xo'jalik erlari qiymatini aniqlash bo'yicha ishlab chiqilgan uslubiy qo'llanma yordamida aniqlanadi. Bunda rentabellik me'yori ushbu tenglik yordamida aniqlanishi mumkin:

$$R_n = \frac{Sf}{A_{if} + (Asf \cdot Ek) + E_k} \times 100\%$$

Bunda: R_n – rentabellik me'yori, foizda;

A_{if} – aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymati, so'mda;

Asf – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati, so'mda;

E_k – asosiy fondlarning iqtisodiy samaradorlik koeffitsiyenti (0,12);

E - yerning qiymati, so'mda

Bu ko'rsatkich yordamida korxonada ixtiyoridagi barcha ishlab chiqarish resurslaridan iqtisodiy jihatdan samarali foydalanganlik darajasi aniqlanadi. Ya'ni korxonada ixtiyoridagi yerlarning, asosiy va aylanma vositalarning bir so'mlik qiymati evaziga qancha sof foyda olinganligi aniqlanadi. Demak shu ko'rsatkichlarning miqdori imkon doirasida yuqori bo'lishi kerak, lekin uning me'yoridan oshmasligi lozim. Ya'ni optimallik darajasidan oshmasligi lozim. Bu ko'rsatkichni aniqlashni yanada takomillashtirishni talab etadi. Buning uchun bitta

mehnat resursining to'liq qiymatini aniqlash zarur. Buning nazariy va amaliy imkoniyatlari mavjud. Bu ko'rsatkich aniqlanganidan so'ng u yuqoridagi formulani maxraji tarkibiga kiritilishi lozim. So'ngra *Aif* ya'ni aylanma fondlarning yillik o'rtacha qiymatidan mehnatga to'langan ish haqi ajratmalari bilan ayrilishi lozim. Shunday qo'shimchalar bilan aniqlangan ko'rsatkich korxonada foydalangan barcha resurslarning qiymatini bir so'mi evaziga qancha sof foyda olganligini aniqlashi mumkin. Agar u ko'rsatkichning absolyut miqdori oshsa unda korxonada o'z ixtiyoridagi barcha resurslaridan to'liq va samarali foydalangan degan xulosa qilish mumkin.

Baliqchilik xo'jaligida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida bozor iqtisodiy munosabatlari bosqichma-bosqich davlat rahbarligida shakllantirilmogda. Unga tarmoqda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar dalil bo'ladi. Masalan, baholar, soliqlar, kreditlar tizimidagi islohotlar.

Masalan ishlab chiqarish vositalarini sotib olishda, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishda pul-tovar munosabatlari erkin amalga oshirilmogda. Shuningdek turli hildagi kreditlarni, investitsiyalarni jalb yetishda erkin iqtisodiy munosabatlar amalga oshirilmogda. Ular Baliqchilik xo'jaligini rivojlanishiga ijobiy ta'sir etmogda. Natijada so'nggi yillarda Baliqchilik xo'jaligining yalpi mahsuloti, barcha harajatlari, shuningdek, pul daromadlari ham ortib bormogda. Lekin Baliqchilik xo'jaligi mahsulotlari baholariga nisbatan sanoat mahsulotlari baholarining o'sish darajasi yuqori bo'lganligi uchun tarmoqda olinayotgan sof foyda summasi doimo ham ortayotgani yo'q. Masalan, Baliqchilik xo'jalik mahsulotlarining 1991-1998 yillarda o'rtacha sotish bahosi 15150,9 martaga oshgan bo'lsa, sanoat mahsulotlarining o'rtacha sotish baholari 134431 martaga oshgan. Ular o'rtasidagi mutanosibat 1:8,9 ga teng. 2000-2009 yillarda ham Baliqchilik xo'jalik mahsulotlarining narxi bilan sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar o'rtasida nomutanosiblik mavjud. Lekin bu nomutanosiblik so'ngi yillarda ma'lum darajada qisqargan. Bunga hozirgi davrdagi iqtisodiy inqiroz ma'lum darajada ta'sir etgan. Narxlar o'rtasidagi nomutanosiblikning mavjudligi Baliqchilik xo'jaligida foydaning kamayishiga

salbiy ta'sir ko'rsatgan. Bundan tashqari Baliqchilik xo'jaligi korxonalari barcha ishlab chiqarish resurslaridan etarli darajada yaxshi foydalanmagan. Shularning oqibatida Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tarkibidagi tarmoq korxonalari xo'jalik faoliyatini 1996 yilda 11153,5 mln.so'm, 1997 yilda esa 16111,3 mln.so'm zarar bilan yakunlagan. Shu yillar ichida faqatgina Andijon va Farg'ona viloyatlaridagi xo'jaliklarning umumiy faoliyati foyda bilan yakunlangan.

Baliqchilik xo'jaligida so'nggi yillardagi iqtisodiy islohotlar ijobiy natija bermoqda. Jumladan, ishlab chiqarish resurslaridan to'liq foydalanish natijasida tarmoqning yalpi mahsuloti hajmi keskin oshdi. Shu bilan birga Baliqchilik xo'jalik mahsulotlarining baholari ham anchaga ko'tarildi. Lekin harajatlar summasi ko'p oshmadi. Natijada tarmoqning sof foydasi ortib, 2001 yili 112,7 mlrd. so'mni tashkil etdi. 2008 yilga kelib Baliqchilik xo'jaligining sof foydasi 21.1 mlrd so'mni tashkil etgan. Demak 2001-2008 yillarda tarmoqning sof foydasi yil sayin oshib bormoqda. Bu o'z navbatida tarmoqning rentabelligini yuksalishini ta'minlamoqda. Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tarkibidagi korxonalarining rentabelligi 6,9% ga etdi. 2008 yilda bu ko'rsakich 12.7% ni tashkil etgan.

Baliqchilik xo'jalik korxonalarining iqtisodiy samaradorlik darajasiga bir qancha omillar ta'sir etadi. Tarmoqning foyda summasini hamda rentabelligini ortishiga asosiy mahsulotlarning ishlab chiqarib sotish natijasida erishilgan yutuqlar katta ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan boshqoli don mahsulotlarini yalpi mahsulotni oshishi oqibatida pul tushumlari hamda sof foyda summasi oshib bormoqda.

Iqtisodiy samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar:

- Baliqchilik xo'jaligi yerlarining holati, ulardan foydalanish darajasi;
- xo'jaliklarning ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish darajasi;
- mehnat resurslari, ulardan foydalanish hamda rag'batlantirilishi;
- ishlab chiqarishning intensivlashganlik darajasi;
- chorva hayvonlari, ularning mahsuldorligi;
- baholar, soliqlar, to'lovlar darajasi;

- suv resurslari, ulardan foydalanish darajasi;
- davlat, mahalliy byudjetdan ajratilayotgan mablag' va boshqalar.

Tarmoqda ishlab chiqarilgan o'simlikchilik mahsulotlarini (ayniqsa bug'doy, paxta xom-ashyosi) sotish xajmining oshishi hamda ularning narxlarining oshishi natijasida shirkat va fermer xo'jaliklarining pul tushumlari oshib borgan.

Lekin shu sotib olingan mahsulotlar uchun mablag'ning o'z vaqtida etkazib berilmayotganligi uchun xo'jaliklarning pul tushumlari tez sur'lar bilan oshayotgani yo'q. Demak, kelajakda tovar pul munosabatlarini, ya'ni to'lov tizimini yo'lga qo'yishga alohida e'tibor berish lozim. endilikda, paxta tozalash don mahsulotlar uchun mablag'ni kontraktatsiya shartnomalarida ko'rsatilgan muddatlarda to'lashlari zarur. Kelajakda barcha erkin bozor munosabatlarini o'z vaqtida sifatli bajarilishini ta'minlashga harakat qilish maqsadga muvofiqdir.

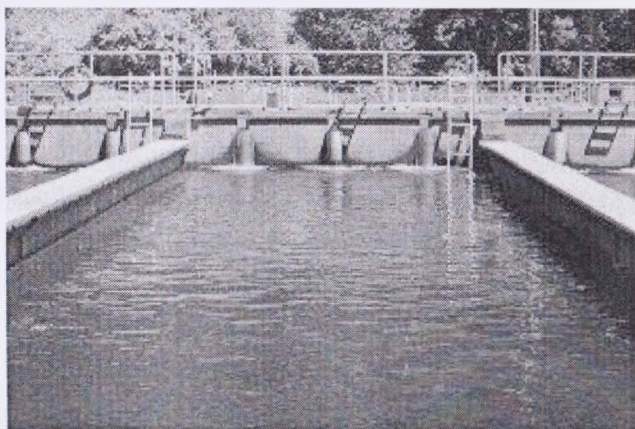
Hovuzda baliq yetishtirish foydali va daromadli biznes bo'lib, uni tashkil qilish uchun egasi baliqning eng mos turini, parvarish usulini va baliqni saqlash xususiyatlarini aniqlashi kerak bo'ladi. Agar biznes-rejaning barcha sirlariga rioya qilinsa, ushbu biznes turidan foyda va foyda aniq bo'ladi.

Hovuz baliqchiligi iqtisodiy faoliyatning eng qadimiy turlaridan biri hisoblanadi. Ushbu ishlab chiqarishning pirovard maqsadi har xil navdagi baliq va undan tayyorlangan turli xil mahsulotlardir.

Hovuz baliqchiligining asosiy turlari

Hovuz baliqchiligi hozirda ikkita asosiy turga bo'lingan. Birinchi turga iliq suvli, ikkinchisiga esa sovuq suvli deyiladi. Ularning orasidagi farq shundaki, birinchi holda normal fiziologik rivojlanish uchun nisbatan iliq suv muhitini talab qiladigan baliqlarning ayrim turlari boqiladi. Bunday vakillarga oq amur, sazan, sudak som va cho'rtan kiradi. Ikkinchisiga forel kiradi. Ushbu turdagi chuchuk suv baliqlarini yetishtirish nafaqat harorat rejimlari farqida, balki gidrokimyoda ham, kislorod darajasida ham mavjud.

Jarayonning davriy xususiyatiga ko'ra, hovuz xo'jaliklari quyidagilarga bo'linadi:

1. To'liq tizimli
2. Baliq pitomnik.

To'liq tizimli hovuz xo'jaliklari baliqning uvildiriqdan tortib to yetilib tovar shaklida sotishga qadar bo'lgan butun davrni o'z ichiga oladi. Naslchilik xo'jaliklari ham naslni ko'paytiradi. Baliq pitomniklari baliq urug'i aralashmalarini yetishtirish bilan shug'ullanadilar: lichinkalar, uvildiriq va yosh baliqlar. Kamdan kam hollarda, baliq ikki yoshgacha yetishtiriladi. Boqish uchun mo'ljallangan baliq fermalari katta yoshdagi baliqlarni ko'paytiradi.

Davomiyligiga qarab baliq fermalari quyidagilarga bo'linadi:

1. Bir yillik oborotli

2. Ikki yillik oborotli
3. Uch yillik oborotli

Bu nom uvildiriqdan yetuk baliqni yetishtirishga qancha vaqt kerakligiga bog'liq. Maqsadga ko'ra, barcha suv havzalari quyidagilarga bo'linadi:

1. Suv ta'minoti.
2. Asosiy.
3. Isituvchi.
4. to'plovchi

Ko'paytirish uchun suv havzalari turlari

Yaxshi rivojlangan hovuz xo'jaliklari turli ehtiyojlar va fasllar uchun bir nechta suv omborlarining mavjudligini talab qiladi.

Birinchisi va eng muhim suv havzalaridan biri - bu urug ko'paytiruvchi. Ushbu turdagi suv havzalari uchun qurilma va texnik xizmat ko'rsatish uchun eng yuqori talablar qo'yiladi. U botqoq bo'lmagan zonada, yosh o'simliklar va urug'lantirish, tuxumdan chiqish va lichinkalami ko'paytirish uchun qulay sharoitga ega bo'lishi kerak.

Ushbu suv havzalarida suvni yetkazib berish va chiqarish tez va mustaqil bo'lishi kerak. Undan faqat urug'lantirish uchun foydalanib, zoologik va gigienik me'yorlarga qat'iy rioya qilish kerak. Keyingi xili - uvildiriq hovuzi. Unda

Xatarlar hatto yuqori rentabellikni ham yo'qotishi mumkin. Shuning uchun, diversifikatsiyani qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bu saqlab sotish usuli, tovar holda tayyor baliq go'shtini boshqa mintaqalardan arzon narxda sotib olish, sifatsiz baliqlarini sotish, issiqlik elektr stantsiyalarida iliq havzalarda yetishtirish, pullik baliq ovlash xizmatini taklif etish va boshqalar. Masalan, pullik baliq ovlash xizmatini tijoratda foydaning 5 foizgacha oshirishi mumkin. Tajribali mutaxassislar xavflarni kamaytirishda ko'p yaxshi usullarni ishlab chiqishgan. Yuqori raqobat va katta hajmda import ichki bozorda baliq sotishda ko'p to'siqlar yaratadi. shuning uchun siz bu masalada ham zararsizlikni o'ylash kerak.

15.2. Baliqchilik xo'jaligining pul daromadlarini, yalpi va sof foydalarini ko'paytirish, iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari

Baliqchilik xo'jaligining pul daromadlarini, yalpi va sof foydalarini kelajakda yanada ko'paytirish uning barcha tarmoqlarida bozor iqtisodi talablariga mos keladigan tashkiliy, texnikaviy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlar tizimi hayotga o'z vaqtida, sifatli tatbiq etilishini obyektiv ravishda taqozo etadi. Shuning uchun ham bu masalaga iqtisodiy inqiroz sharoitida ham Respublika hukumati katta e'tibor bermoqda. Ular darslikda batafsil yoritilgan.

Kelajakda Baliqchilik xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari.

Baliqchilik xo'jaligida yalpi hosilni ko'paytirish va uning sifatini yaxshilash tadbirlari:

- baliqning serhosil zotlarini yaratish, ularni ishlab chiqarishga joriy yetishni tezlashtirish;
- yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, hovuzlarni suv bilan ta'minlash va tozalash tadbirlarini rivojlantirish;
- baliqlarni sifatli ozuqa bilan ta'minlash va oziqlantirishni talab darajasida amalga oshirish;
- ekologiyani e'tiborga olgan holda ishlab chiqarish jarayonlarida mahalliy, madaniy o'g'itlardan hamda kimyoviy vositalardan maqsadga muvofiq ravishda foydalanishni talab darajasida ta'minlash;

- mahsulotlarning sifatini, ularni tashish va saqlash jarayonlarini yaxshilash tadbirlarini tezkorlik bilan amalga oshirish va boshqalar.

Baliqchilik xo'jaligida moddiy, mehnat va pul harajatlari tejalishini ta'minlovchi tadbirlar:

- ishlab chiqarishni samarali joylashtirish, ixtisoslashtirish va tashkil yetishni jadallashtirish;

- yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, mavjud ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish natijisida ish jarayonlarini to'liq mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, elektrlashtirish;

- ishchi-xizmatchilarni rag'batlantirish tizimini rivojlantirish;

- davr hamda moliyaviy harajatlarni imkoniyat darajasida kamaytirish va boshqalar.

Bozor iqtisodi munosabatlarini baliqchilik xo'jaligiga joriy yetishni erkinlashtirish va jadallashtirish tadbirlari:

- sanoat hamda baliqchilik xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni, sotishni erkinlashtirish, ular o'rtasidagi ekvivalentlikni ta'minlovchi tadbirlar joriy etilishini jadallashtirish;

- nodavlat mulkchilik shakllari barpo etilishiga asoslangan tadbirkorlik turlarini rivojlantirish;

- investitsiyalar jalb etilishini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish;

- birjalarning turlarini rivojlantirish;

- sug'urta ishlarini rivojlantirish va boshqalar.

Bu tadbirlar, avvalo, yetishtiriladigan mahsulotlar miqdorini talab darajasida ko'paytirishga va ularning sifatini yaxshilashga qaratilgan bo'lishi zarur. Mahsulotlar miqdori hovuz maydonlarini kengaytirish hamda ularning hosildorligini oshirish hisobiga ko'paytirilishi mumkin. Hovuz maydonlarini ko'paytirish uchun yangi yerlarni o'zlashtirish talab etiladi. Lekin bu tadbir cheklangan. Shuning uchun asosiy e'tiborni baliq mahsuldorligini oshirishga qaratish zarur. Buning uchun baliqlarning yangi, sermahsul, tezpishar zotlarini

yaratish, irrigatsiya, melioratsiya, veterinar, kimyoviy tadbirlarni o'z vaqtida amalga oshirish natijasida suvning unumdorligi oshishini ta'minlash lozim. Shu bilan birgalikda baliqlarni alohida hovuzlarda boqishni ilmiy asoslangan holda keng joriy etish maqsadga muvofiq. Alohida e'tibor ishchi-xizmatchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirishga qaratilishi zarur.

Yuqoridagilar bilan birga ishlab chiqarish, davr hamda moliyaviy harajatlar hajmini qisqartirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun korxonalarining, mehnatning oqilona shakllarini tashkil etish talab etiladi.

Yangi texnika, ilg'or texnologiyalarni hayotga joriy etish natijasida jonli mehnat harajatlari kamayishini isbotlash lozim. Bu jarayonning ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, agrosanoat integratsiyasining rivojlanishi bilan bevosita bog'liqligini isbotlash zarur. CHorva hayvonlari mahsuldorligini ham oshirish lozim. Buning uchun naslchilik ishlarini yo'lga solish zarur. CHorva hayvonlarini to'yimli em-xashak bilan ta'minlashga erishish maqsadga muvofiqdir. Bu tarmoqda ham barcha harajatlarni qisqartirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar sifatli amalga oshirilishini ta'minlash zarur.

Yalpi foydaning ko'payishi mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan harajatlar kamayishini taqozo etadi. Shuning uchun mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan bo'limlar, tashkilotlar sonini qisqartirib, bevosita aloqalarga o'tishni ta'minlash lozim. Hozirgi davrdagi mavjud bo'lgan yagona er solig'ini, to'lovlar, kredit stavkalarini tartibga solish natijasida sof foyda summasi ko'payadi. Yuqorida ta'kidlangan iqtisodiy kategoriyalarning ko'payishi, rivojlantirilishi, o'z navbatida, Baliqchilik xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi oshishini ta'minlaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy samaradorlik deganda nimani tushunasiz?
2. Iqtisodiy samaradorlik darajasini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi?
3. Rentabellik darajasi nima va u qanday aniqlanadi?
4. Foyda normasi deganda nimani tushunasiz va u qanday aniqlanadi?

5. Qanday tadbirlar Baliqchilik xo'jalik mahsulotlari miqdorini oshirib, sifatini yaxshilaydi?
6. Qanday tadbirlar moddiy, mehnat va pul harajatlari tejalishini ta'minlaydi?

16-mavzu: BALIQCHILIKDA BAHOLAR, ULARNING TAKOMILLASHTIRILISHI

16.1. Bahoning iqtisodiy mazmuni, ahamiyati, funktsiyalari

16.2. Baliqchilik xo'jaligida baholar tizimi, ularning darajasi va dinamikasi

16.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baholarni takomillashtirish masalalari

16.1. Bahoning iqtisodiy mazmuni, ahamiyati, funktsiyalari

Bozor iqtisodiyoti erkin pul-tovar munosabatlariga asoslangan. Bu munosabatlar esa baholar yordamida amalga oshiriladi. Baho tovar qiymatining pulda ifodalanganligini isbotlovchi vosita, ya'ni mexanizmdir. Uning absolyut miqdori bozor iqtisodi sharoitida samarali, cheklangan harajatlarga asoslanadi, ya'ni ular bahoning iqtisodiy asosini tashkil etadi. Har qanday harajatlar ham samarali hisoblanmaydi. Shuning uchun ma'lum bir miqdorgacha bo'lgan, ya'ni maqsadga muvofiq sarflangan harajatlargina e'tiborga olinadi. Bozor iqtisodi sharoitida yuqoridagi holatlar bilan birgalikda talab va taklif asosida iqtisodiy jihatdan asoslangan real muvozanatli baho o'rnatiladi. Raqobatli bozorda talab va taklifning o'zgarishi baholar darajasi o'zgarishiga bevosita ta'sir etadi. Shuning uchun korxonalar bozor talabini hamda taklifini chuqur o'rgangan holda Baliqchilik xo'jalik mahsulotlari yetishtirishlari lozim. Bunda ular imkoniyat doirasida ishlab chiqarish harajatlarini tejashga alohida e'tibor berishlari kerak. Buning uchun mahsulot yetishtirish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirishga, ilg'or texnologiyalarni joriy yetishga hamda mavjud bo'lgan barcha tabiiy va iqtisodiy resurslardan yil davomida oqilona va samarali foydalanishga alohida e'tibor berishlari lozim.

Demak, baliqchilik xo'jalik korxonalari bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan hollarni, ya'ni kimga, qanday mahsulotlarni qancha miqdorda, qanday qilib

yetishtirishni bilishlari zarur.

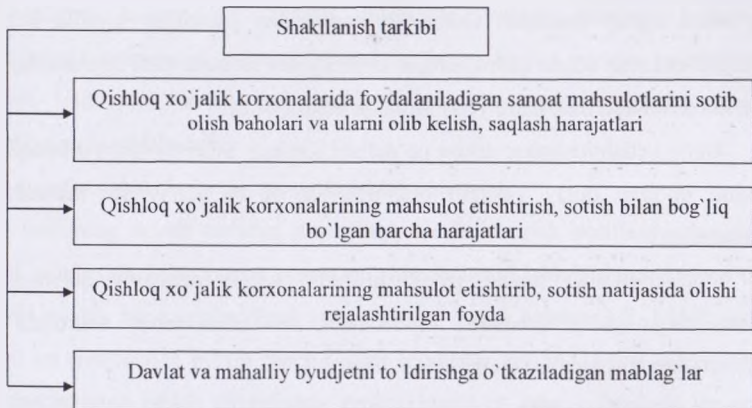
Baliqchilik xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talab esa hozirgi davrda quyidagi omillarga bog'liq: iste'molchilarning daromadi, didi, o'rindosh tovarlarning narxi, haridorlar miqdoriga va boshqalarga.

Mahsulotlarga bo'lgan talabni o'rganishda xalqimizning milliy urf-odatlarini, albatta, e'tiborga olish kerak. Jumladan, xalqimizning nonni, un mahsulotlarini, guruchni, qo'y va mol go'shtini ko'proq iste'mol yetishga moyilligini. Baliqchilik xo'jalik korxonalarini o'z mahsulotlarini talabni e'tiborga olgan holda taklif yetishlari mumkin. Bunda ular quyidagi omillarga asoslanishlari lozim: yetishtiriladigan mahsulotlarning bahosiga, ishlatiladigan resurslar bahosiga, qo'llanilayotgan texnologiyalar darajasiga, samarasiga, soliq stavkasiga, dotatsiya miqdoriga, ishlab chiqaruvchilarning soniga va boshqalarga.

Yuqoridagi holatlarga asoslangan holda Baliqchilik xo'jaligi tarmog'ida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning, ish va xizmatlarning baholarini 16.1-chizmadagi tartibda shakllantirishga e'tibor qaratiladi. Shakllantiriladigan baholar esa bir qancha vazifalarni bajarilishini ta'minlashi zarur.

16.1-chizma

Baliqchilik xo'jalik korxonalarida bahoning shakllanishi hamda vazifalari

Demak, talab va taklif omillari hamda korxonalarining maqsadlarini e'tiborga

- suv havzasiga yoki maxsus idishlarda katta zichlikda baliq urug'i solib baliqlarning rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratib yetishtirish;
- zarur bo'lgan moddalar muvozanatini nazorat etib uvildirib va katta yoshli baliqlarni to'laqonli ozuqa qo'shimchalari bilan boqish;
- mehnat unumdorligini oshirish va yangi baliq avlodining rivojlanish davrini qisqartirish maqsadida ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish;
- o'n ikki oy davomida yetuk baliqlarni sotishga tayyorlash.

Baliqni sanoat usulida yetishtirish tarixi

Rossiya baliq fermalari o'ttizinchi yillarda sanoat usulida baliq yetishtirish to'g'risida o'ylay boshladi. Gerbilskiy tomonidan yaratilgan gipofiz bezining faolligini oshirish uchun ishlatiladigan in'ektsiyalar nafaqat mini-fermalarda, balki yirik korxonalarda ham baliq yetishtirishga imkon berdi.

Baliq yetishtirishning ushbu yo'nalishi Kavkaz, Sibir va Qrim mintaqalarida mavjud bo'lgan qulay yashash muhitida sanoat va sun'iy suv havzalaridan foydalanadi.

Baliqchilikning sanoat yo'nalishi baliq uchun ozuqaviy qo'shimchalar sifatida faqat sun'iy ozuqadan foydalanadi, shu bilan tabiiy sharoitda baliq yetishtirishga nisbatan tez yangi avlod olinadi.

Mahalliy va xorijiy tajriba

Yaponlar birinchi marta sanoat baliqchilikni amalda qo'lladilar, aynan Rossiya baliqchilariga sanoat baliqlarini yetishtirishda mahalliy va xorijiy tajribani amaliyotda juda muvaffaqiyatli qo'llash g'oyasini berdilar.

Asosan Rossiyaning markaziy zonasida joylashgan mahalliy baliqchilik fermalari, chet ellik hamkasblaridan inkubatsiya sexida sun'iy ravishda urug'lantirish tajribasini o'rganib, osyotr baliqlarini boqishning intensiv shaklini qo'llashga o'rganishdi.

Yaponlar ruslarga sazanni uni yetishtirish uchun sirkulyatsiya tizimlari bilan jihozlangan sun'iy suv havzalari yordamida juda muvaffaqiyatli yetishtirish mumkinligini ko'rsatdilar. Ushbu tajribadan so'ng, bizning baliqchilik fermalarimiz oziq-ovqat qiymati yuqori bo'lgan tilapiya navini yetishtirishga qiziqish bildirishdi, ammo uni boqish juda qiyin. Ammo ular bu vazifani muvaffaqiyatli uddalashdi.

Oziq-ovqat qo'shimchalarini sanoatda ishlab chiqarish

Baliqning noyob turlarini muvaffaqiyatli yetishtirish boshlangandan so'ng sanoat miqyosida baliq uchun ozuqa qo'shimchalarini ishlab chiqarishga o'tildi. Hozirgi vaqtda bu ozuqalar forel uchun asosiv ozuqa hisoblanadi. Ularda uning o'sishi va rivojlanishi uchun barcha zarur moddalar mavjud. Forel uchun ozuqa qo'shimchalariga ishlab chiqarishda zeolitaklinoploit ham qo'shiladi, bu uning o'sishi va kasalliklarning yo'q bo'lishiga yordam beradi.

Baliqni sanoatda yetishtirishning xususiyatlari

Baliqchilikning sanoat yo'nalishi bir qator xususiyatlarga ega. Odatda u o'lchami va ishlab chiqarish hajmi bo'yicha katta. Baliq yetishtirish uchun maqbul sharoitlarni saqlab qolish uchun suvni tozalashga, yosh baliqlarning kattalarga aylanishini tezlashtirish uchun unga ozuqa qo'shimchalarini qo'shishga imkon beradigan maxsus usul qo'llaniladi.

Suv yaxshilab tozalanadi, harorat rejimi va suvning gaz tarkibi nazorat qilinadi. Baliqlarni uvildiriqning o'sishini va rivojlanishini ta'minlaydigan muvozanatli ozuqa qo'shimchalari bilan to'ydirib, shu bilan birga tovar baliq sifatini yaxshilanadi.

To'g'ri ozuqa qo'shimchalarini tanlash va ular tarkibidagi kerakli moddalarning maqbul kombinatsiyasi baliq fermalari tayanadigan asosiy vo'nalishdir.

Baliqni sanoat usulida yetishtirish markazi

Rossiyadagi sanoat baliqchiligining eng mashhur markazlaridan biri Saratov shahrida joylashgan. Uning faoliyati baliqchilik sohasida resurslarni tejaydigan texnologiyalarni pullik asosda ishlab chiqarishga joriv etishga qaratilgan. Shuningdek, u baliq va ozuqa qo'shimchalarini yetishtirish uchun yangi texnologiyalarni ishlab chiqadi, bu esa kasalliklarsiz va baliqchilik fermalari duch keladigan boshqa noxush holatlarsiz o'sishi va rivojlanishiga imkon beradi.

Mamlakat bo'ylab turli xil baliq turlarini ko'paytiradigan ko'plab ferma mavjud. Ularning barchasi baliq yetishtirishning sanoat yo'nalishi tomonidan patentlangan texnologiyalardan foydalanadilar, chunki bu ferma yoki baliqchilikning mintaqaviy mansubligidan qat'i nazar, baliq yetishtirishning barcha jihatlariga eng samarali va ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Baliqni sanoat usulida yetishtirish juda yangi yo'nalish bo'lganligi sababli, yaqin kelajakda fermerlar va ishlab chiqaruvchilar yangiliklarni kutishlari kerak. bu ularning ishini osonlashtiradi va nafaqat yosh baliqlarni, balki sotishga tayyor baliqlarning o'sishini sezilarli darajada oshiradi.

Fan texnika taraqqiyoti sharoitida talab va taklif o'zgarishini e'tiborga olgan holda baholarning mutlaq (absolyut) miqdorini o'zgartirish, takomillashtirish, ya'ni liberallashtirish lozim. Bu nihoyatda murakkab masala. Uning ijobiy hal etilishi juda ko'p tomonlarga, holatlarga bog'liq. Respublika miqyosida bu masalani hal yetishda o'tish davrining hozirgi bosqichida davlatning roli ancha ulkan. Shuning uchun bu jarayonda agrosanoat majmuasini rivojlantirishda qo'llanilayotgan narx va moliya-kredit siyosati quyidagi vazifalarni echishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak:

- davlatning iste'mol mollari bilan o'zini-o'zi ta'minlashini tezlashtirish;
- Baliqchilik xo'jaligi va sanoat mahsulotlari narxlari o'rtasidagi ekvivalentlik munosabatlarini ta'minlashga erishish;
- qishloq tovar ishlab chiqaruvchilarining daromadlarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlaydigan darajada rag'batlantirish;
- fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy qilishda ko'mak berish;
- davlat ichida yagona iqtisodiy rejani tashkil qilish, yaqin hamda uzoq xorijga chiqish va boshqalar.

Bozor iqtisodiyotida baho munosabatlari quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak:

- erkin baholarni davlat tomonidan boshqariladigan baholar bilan uyg'unlashtirish;
- taklif qilinayotgan mahsulotlarning baholarini hisoblashda normativ

usullardan foydalanish;

- tovar ishlab chiqaruvchilarning daromad olishlarini ta'minlash;
- ishlab chiqarish harajatlarini pasaytirish va samaradorlikni oshirish;
- narx va moliya-kredit munosabatlarining o'zaro aloqasini

optimallashtirish;

- talab va taklif ta'siri natijasida muvozanatli baholarni shakllantirish;
- fan-texnika taraqqiyotini, ilg'or texnologiyalarni rag'batlantirish va

boshqalar.

Ular barcha tamoyillar, dalillar yodamida isbotlanishi lozim.

Baliqchilik xo'jalik mahsulklarining baholarini belgilashda monopoliya, oligopoliyaning mavjudligi, erkin raqobatning nisbatan kamligi, inflyatsiyaning mavjudligini, Baliqchilik xo'jalik mahsulotlarini sotib olishdagi monopoliya ma'lum darajada yuz berayotganligini ham e'tiborga olish zarur.

Ma'lumki, Baliqchilik xo'jalik korxonalarida yetishtirilgan paxta xomashyosining asosiy qismini «O'zpxatasanoat» uyushmasi sotib olmoqda. Bu hol ma'lum darajada erkin bozor, ya'ni erkin raqobat mavjud emasligidan dalolat beradi.

Baliqchilik xo'jalik korxonalari o'zlarining mahsulotlariga dastbalki baholarni belgilashda quyidagilarga asoslanishi maqsadga muvofiqdir:

♦ mahsulotlarni yetishtirish uchun zarur bo'lgan moddiy-texnika resurslarining baholari, ularning darajasiga. Hozirgi davrda ular erkin bozor baholarida sotilmoqda. Lekin ularni belgilashda respublika sharoitida monopol holat mavjud. Masalan, respublikamizda traktorsozlik, mashinaasozlik zavodlari yakkahokim. Demak, shu masalani hal yetishda davlatning roli bo'lishi maqsadga muvofiqdir;

♦ mahsulotlarni yetishtirish hamda sotish jarayonlaridagi munosabatlar natijasiga;

♦ Baliqchilik xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va sotish jarayonlaridagi munosabatlarning oqibatlariga va boshqalarga.

Hozirgi davrda tarmoqda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannaxrlari

tarkibida o'g'itlar, kimyoviy vositalar, yoqilg'i, yog'lovchi materiallarning, elektroyenergiya hamda asosiy vositalar amortizatsiyasining salmog'i 45-55 foizni tashkil etmoqda.

Baliqchilik xo'jalik mahsulotlarining baholarini belgilashda quyidagi uslublardan foydalanilmoqda:

- ♦ baholarni belgilashda o'rtacha harajatlar (tannarx) hamda foydaning (optimal miqdorda) ta'minlanishini;

- ♦ baholarni belgilashda mahsulotning real qiymatiga asoslanish;

- ♦ baholarni belgilashda real o'rtacha baholarga asoslanish. Bunda talab va taklif muammolari ham ma'lum darajada o'z aksini topadi.

Baliqchilik xo'jalik mahsulotlarining baholari dastavval talab va taklifni e'tiborga olishi lozim. Buning uchun mahsulotlar sifatli bo'lishi zarur. Shu bilan birga xo'jaliklarning barcha harajatlarini qoplab, optimal miqdorda foyda bilan ta'minlanishiga erishish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun ular fan-texnika yutuqlarini, samarali texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy yetishlari, ishchi va xizmatchilarning bilim va malakalarini hamda tadbirkorlik faoliyatlarini yuksaltirishga erishishlari lozim.

Bunday tartibda belgilangan baholar iqtisodiy jihatdan asoslangan bo'lib, ular vazifalarini to'liq bajarishlari mumkin. Shunday baholargina tomonlarning manfaatlarini samarali ravishda qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qiymat. baho deganda nimani tushunasiz?
2. Baho qanday shakllanadi?
3. Bahoning qanday vazifalari mavjud?
4. Bahoning qanday funktsiyalarini bilasiz?
5. Qanday baholarni bilasiz?
6. Harid baholari qanday baholar?
7. Jahon bahosi deganda nimani tushunasiz?
8. Qiyosiy baho deganda nimani tushunasiz?
9. Baholarni liberallashtirishning qanday yo'llari mavjud?

Foydalanilgan adabiyotlar

- Ирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда оштамиш. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 56 б.
- Ирзиёев Ш.М. Қонуи устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрткиети ва халқ фаровонлигини гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
- Ирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга имиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
- Ирзиёев Ш.М. Танқидий тахлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-хар рахбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 6 б.
- Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон публикасини янада ривожлантириш бўйича харакатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-7-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўплами, 2017 й., 6-70-модда
- Ўзбекистон Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyovning 2019 yil uchun mo'ljallangan eng im ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga murojatnomasi, "Xalq so'zi" gazetasi 29.12.2019
- Ўзбекистон Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyovning 1.05.2017 yildagi “Baliqchilik no'g'ini boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi qarori
- Ўзбекистон Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyovning 2018 yil 6 noyabirdagi “Baliqchilik asini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” gi qarori
- U.M.Umurzoqov, A.J.Toshboyev, “Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti”. T.: sod - moliya, 2008. - 268 b
- R.X.Ergashev “Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti”, дарслик Т: “EXTREMUM PRESS”. 2011 y. 1 бет
- Samatov G.A., Rustamova I.B., Sheripbayeva U.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va nejmenti – T.: 2012. – 346 b.
- R.Ergashev “Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti” T.-2016
- R.Ergashev, S.Xalikov “Innovatsion iqtisodiyot”, T.-2018 yil
- Юнусов И.О. “Балиқчилик тармоғини ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш лари”. 08.00.04-Қишлоқ хужалиги иқтисодиёти ихтисослиги бўйича докторлик ссертацияси: 2020 йил 17 январь.
- Г.Склярров “Рыбоводство”. М.: “Feniks”-2011
- Abdug'aniev A.A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik. - T.: ddbNashriyoti” МЧЖ. 2011, – 400 б.
- David L. Debertin. Agricultural Production Economics Textbook. -2nd ed. Published by acmillan. University of Kentucky, USA. 2012.
- Рустамова И.Б., Шерипбаева У.А., Дехқонова Н.С., Ахмедова В. Қишлоқ хужалиги қисодиёти. Уқув қўлланма. –Т.: ТДАУ. 2015. 174 б.
- Samatov G.A., Rustamova I.B., Sheripbaeva U.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va nejmenti. Darslik. Cholpon nomidagi nashriyot-matba ijodiy uyi. Toshkent. 2012 y. 320 b.
- U. Umurzoqov O'P., Toshboev A.J., Rashidov J., Toshboev A.A. Qishloq xo'jaligi tisodiyoti va menejmenti. Oquv qo'llanma. O'z.R Oliy va o'rta ta'lim vazirligi. –T.: “Iqtisod- loliya”, 2008y. -264 b.
1. Andrew Barkley and Paul W. Barkley. Principles of Agricultural Economics. -1nd ed. ublished in the USA and Canada by RoutledgeTaylor&Francis Croup. USA. 2013.
2. Gerge W. Norton, Jeffrey Alwang and William A.Masters. Economics of Agricultural evelopment. -2nd ed. Published in the USA and Canada by RoutledgeTaylor&Francis Croup. USA. 2010.
3. McConnell, Brue. Economics: principles, problemsandpolicies. 17th edition. America, ewYork: McGraw-Hill, 2009.

24. Umurzoqov O'P., Toshboev A.J., Toshboev A.A. Fermer xo'jaligi iqtisodiyoti O'quv qo'llanma. Iqtisod-Moliya. Toshkent. 2008 y. 276 b.
25. Ola Flaaten. Fisheries Economics and Management. Norwegian College of Fishery Science University of Tromsø. N-9037 Tromsø, Norway. May 2011.
26. Л.В.Антипова, О.П.Дворянинова, О.А.Василенко, М.М.Данылиев, С.М.Сулейманов, С.В.Шабунин. Рыбоводство. Основы разведения, вылова и переработки рыб в искусственных водоемах. СПб.: ГИОРД, 2011. — 472 с.: ил.
27. Товарное рыбоводство: краткий курс лекций для бакалавров 3 курса направления подготовки 35.03.07 «Водные биоресурсы и аквакультура», профиль подготовки «Аквакультура» / Сост.: И.А. Галатдинова // ФГБОУ ВО «Саратовский ГАУ». – Саратов, 2016. – 49 с.
28. В.И. Комлацкий, Г.В. Комлацкий, В.А. Величко. Рыбоводство. Учебник. Краснодар КубГАУ. 2016. - 195 с.
29. Исаев А.И., Карпова Е.И. Рыбоводство. –М.:Агропромиздат, 1991 – 96 с.
30. Е.Г.Михайлова. Особенности оценки эффективности использования основных средств в рыбной отрасли. Вестник КамчатГТУ, №40, 2017.
31. Е.Г.Михайлова. Виды эффективности рыбной отрасли. Вестник КамчатГТУ, №40, 2017.
32. Герасимов Ю.Л. Основы рыбного хозяйства.: Учебное пособие. Самара: Изд-во "Самарский университет", 2003. 108 с.
33. С.К.Хусенов, Д.С.Низов, Ф.М.Сайфуллаев. Баликчилик асослари. Укув кулланма, Бухоро, 2010.
34. М.Р.Арипджанов. О необходимости создания службы мониторинга за состоянием рыбохозяйственных водоемов республики. Сборник статей по проблемам рыбного хозяйства Узбекистана.- Т.2006.
35. Ахмедов Х.Ю. Шоёкубов Р.Ш. Ок амур баликларини ховузларга тигиз утказиш хисобига ховузлар ҳосилдорлигини ошириш бўйича услубий кулланма. ХФ Karro. - Т.2006.
36. Ахмедов Х.Ю., Тургунова У, Саидов З. Балик чавокларини етиштириш. ХФ Karro. - Т.2006.
37. Дорохов С.М., Пахомов С.М., Поляков Г.Д. Прудовое рыбоводство. – М.1998.
38. Камиллов Б.Г., Салихов Т.В., Курбанов Р.Б. Рекомендации по выращиванию мальков и сетелок карповых рыб в поликультуре в прудах. –Т.:2003.
39. Курбанов Р.Б., Ахмедов Х.Ю. Фермер хужайкаларида балик етиштириш миниховузларини барпо қилиш бўйича тавсиялар. –Т.2008.
40. Привезенцев Ю.А., Анисимова И.М. Тарасов Е.А.. Прудовое рыбоводство. -М.: «Колос», 1980.
41. Камиллов Б.Г., Курбанов Р.Б., Салихов Т.В. Ўзбекистонда карп баликларини кўпайтириш. –Т. «Чинор» ЭНК, 2003
42. Ikromov T.X., Qo'chqorov O'R. Chorva, parranda va baliq mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash texnologiyasi. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Т.: "Davr", 2013. -224 b.
43. Д.Р.Шохимардонов. Минтакаларда балиқчиликни ривожлантириш. –Т.: 2010. – 82 б.
44. Гелицкий В.А. Экономика рыбного хозяйства. Калининград, КГТУ, 2014.
45. Камиллов Б.Г. ва б. Карп туридаги балиқларни поликультура усулида етиштириш асослари. Т.: 2017.
46. D Holmirzev, P.S.Haqberdiev, D.R,Shoximardonov, E.S.Shaptaqov. Baliqchilik asoslari. Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. – Т.: "Ilm-Ziyo", 2016. -250 b.
47. Haqberdiyev P.S., Davlatov R.B. Baliqlarni oziqlantirish, ularning kasalliklarini davolash va oldini olish. – Samarqand, 2012.
48. Kamilov B.G., Qurbonov R.B. Baliqchilik (O'zbekistonda karp baliqlarini ko'paytirish). — O., 2009.
49. Пескин В.В. Организация и экономика рыбного хозяйства: методические

- ндации к выполнению практических занятий. – Пинск: ПолесГУ, 2016. – 56 с.
- дук В.И. Организация и экономика рыбного хозяйства. Практикум : учебное ие. – Горки : БГСХА, 2018. – 130 с.
- нусов И. Необходимость производства рыбных продуктов в стране.// XXX зовские чтения/тезисы докладов. Российский экономический университет имени еханова. – Москва. 2017. – С.81-82.
- нусов И. Основные аспекты повышения эффективности производства рыбных ктов. // “Иктисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали – № 1 – Б.1-6. (08.00.00. №10)
- нусов И. Озик-овкат таъминотида балиқчиликни ривожлантириш.// “O‘zbekiston q xo‘jaligi” журналининг “Agroilm” илмий иловаси – 2017, №3(47). – Б.53-54. 1.00. №15)
- нусов И. Мамлакатнинг озик-овкат таъминотини яхшилашда балиқчилик ғининг урни ва ижтимоий-иқтисодий заруряти.//“Глобаллашув шароитида сув тигини самарали бошқариш муаммолари ва истикболлари” мавзусидаги Халқаро й-амалий анжумани материаллари тўплами. – Т.: ТИМИ, 2017. – Б.566-568.
- нусов И. Fisheries in Croatia: problems and experiences.// Агроиктисодиёт – 2018,). – Б.70-73. (08.00.00. №25)
- нусов И. Балиқчилик тармоғи ва аквакультурани ривожлантириш-нинг узига хос ллари.// “Агроиктисодиёт” журнали – 2018, №3(6). – Б.57-60. (08.00.00. №25)
- нусов И. Essence and Indicators, characterizing the economic efficiency of Reproduction sh reserves.// Scientific Journal: Economics and Finance. Issue 1. Ukraine – 2019, (ISSN -3413, (12) Index Copernicus, (18) Ulrich’s Periodicals Directory). – P.11-17.
- Yunusov I. Determining the interdependence of factors, affecting the development of fish ing.// International Journal of Research Culture Society. Monthly Peer-Refereed, Indexed nal. Volume-3, Issue-8, Aug – 2019. (ISSN: 2456-6683, (23) Scientific Journal Impact or, id=19648, (14) Research Bib, (1) Web of Science (Web of knowledge), Impact Factor: 6 http://ijrcs.org). – P.42-47.
- Юнусов И. Балиқчилик соҳасида самарадорлик тушунчаси моҳиятини тадқиқ этишда лларнинг турли ёндашувлари.// “Ер ресурсларини бошқариш ва муҳофаза қилишда овалцион ёндашувлар: муаммо ва креатив ечимлар” мавзусида Республика илмий-лий анжумани материаллари тўплами. Т.: ТИҚХММИ, 2019. – Б.123-127.
- Юнусов И. Балиқчилик тармоғининг урни ва узига хос хусусиятлари.// “Қишлоқ ва ҳўжалигининг замонавий муаммолари” мавзусидаги аънавий XVIII ёш олимлар, истрантлар ва иқтидорли талабаларнинг илмий-амалий анжумани материаллари плами. Т.:ТИҚХММИ, 2019 – Б.58-61.
- Юнусов И. Балиқчилик тармоғида амалга оширилаётган ислохотларнинг ғижалари.// “Глобаллашув жараёнида корпоратив бошқарув: муаммо ва ечимлар” взусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Т.: ТДТУ, 19. – Б.319-321.
- Юнусов И., У.Сангирова. Балиқчилик тармоғини барқарор ривожлантириш салалари.// “Агроиктисодиёт” журнали – 2018, №1(4). – Б.33-35. (08.00.00. №25).
- Юнусов И., А.Мухторов, У.Садуллаев.Балиқчилик тармоғининг озуқа базасини вожлантириш.// “Агроиктисодиёт” – 2018, №3(6). – Б.82-86. (08.00.00. №25).
1. Yunusov I. Foreign experiences on the development of fish-farming: in case of croatia.// ientific and Technical Journal of “Sustainable Agriculture” – 2020, №1(5).2020. – P.12-15. SN 2181-9408
5. Yunusov I., U.Sadullaev. The main factors affecting the efficiency of fish production.// ientific and Technical Journal of “Sustainable Agriculture” – 2020, №1(5).2020. – P.16-19. SN 2181-9408
6. Yunusov I. Government support mechanisms for improving the efficiency of fish farming 1 uzbekistan.// Scientific and Technical Journal of “Sustainable Agriculture” – 2020,

67. У.П.Умурзаков, И.О.Юнусов. Балиқчилик тармоғини ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш йўллари./ Монография. – Тошкент: ТИҚХММН. – 2020 – 141 б.
68. Носиров Б.З., Абдурахмонов А.Д. Кишлоқ хўжалигини молиявий қўллаб-қувватлашнинг Европа тажрибаси. “Иктисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2016 йил, 1-9-б.
69. Б.Носиров, Н.Сафина. Роль инноваций в устойчивом развитии фермерских хозяйств. Молодой ученый. Международный научный журнал. ISSN: 2072-0297. №18 (152), май 2017, часть II. стр. 164-166.
70. O.Shermatov, B.Nosirov, R.Imomov, M.Qobulova. Problems of effective usage of lands in agriculture for ensuring food security. South Asian Journal of Marketing & Management research, ISSN: 2249-877X. 10 (4), p. 71-76.
71. Z.Israilov, Nosirov B., X.Baratov B.Raxmonova., Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik. O'quv qo'llanma. “Step by step print” MCHJ. Andijon 2020. 192-b. 25%)
72. Nosirov B., Abduvasikov A. The evolution of agricultural markets of Uzbekistan. Conference materials of D.A.Tsenov Economics Academy in Svishtov, Bulgaria. October 4-5, 2019. p.48-55.

Internet saytlari:

73. www.lex.uz - Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
74. www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали
75. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти
76. www.agro.uz - Ўзбекистон Республикаси кишлоқ ва сув хўжалиги вазириликнинг сайти
77. www.agriculture.uz Ўзбекистон агроаҳборот тизими гаянч пунктнинг сайти
78. www.agrowebce.net/awuz - Ўзбекистон агроаҳборот тизими гаянч пунктнинг сайт навигатори
79. www.uni-halle.de.- Галле-Виттенберг университети (Германия)
80. www.usc.es. - Сантьяго де Кампостелла университети (Sant.de Comp., Испания)
81. www.osu.edu – Огайо университети (АҚШ)
82. www.hswt.de. - Вайнштефен Триздорф амалий фанлар университети (Германия)

357.0

35.000 30' km

“Baliq chavaqlarini etishtirish”.

Salixov T.B., Komilov B.G., Saidov Z.
O‘quv qo‘llanma. Toshkent. “Ilm-ziyo”, 2013 yil.

